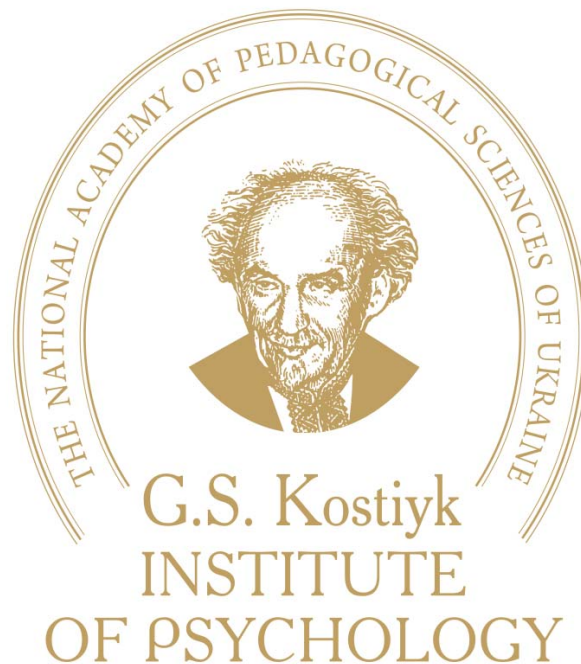

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г.С. КОСТЮКА

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ
РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТРУКТИВНИХ ФУНКЦІЙ
ЕТНОКУЛЬТУРИ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ
СУСПІЛЬСТВІ**

Монографія

За редакцією М.-Л.А. Чепи

Київ

Педагогічна думка

2015

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту психології імені Г.С. Костюка
НАПН України (протокол № 7 від 02 липня 2015 р.)*

Рецензенти:

Лозова О.М. – завідувач кафедри практичної психології Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор психологічних наук, професор.

Сердюк Л.З. – завідувач лабораторії психології особистості ім. П.Р. Чамати Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, доктор психологічних наук, професор.

Психологічні закономірності реалізації конструктивних функцій етнокультури в інформаційному суспільстві: монографія / М.-Л.А. Чепи, М.І. Савіна, С.Є. Солодчук [та ін.]; за редакцією М.-Л.А. Чепи. – К., 2015. – 131 с.

ISBN 978-966-644-409-0

У колективній монографії досліджено психологічні закономірності реалізації конструктивних функцій етнокультури в інформаційному суспільстві, сценарії трансформації базових етнокультурних тем українського етносу в умовах системної світової кризи, роль владної еліти в реалізації конструктивних функцій етнокультури, чинники впливу культури етносу на формування гендерних уявлень особистості, психологічні особливості міжетнічної взаємодії, зміни етнічної самосвідомості та психологічні особливості трансформації духовної культури у віртуальному інформаційному просторі. Актуальність роботи визначається тим, що реальність процесів глобалізації є такою, що має вагомий вплив на долю різних народів, і питання впливу національної культури на можливі сценарії трансформації базових етнокультурних тем українського етносу в умовах світової кризи вимагало детального вивчення. Урахування етнічних сторін життя суспільства сприяє засвоєнню етнокультурних цінностей та вихованню національної толерантності учнівської та студентської молоді, що має вагому соціальну значимість внаслідок пропагування громадянських цінностей в умовах інформаційного суспільства.

Монографія адресована психологам – як науковцям, так і практикам, викладачам вищих навчальних закладів, а також усім іншим фахівцям, що працюють у галузі етнічної психології.

Видано державним коштом. Продаж заборонено.

Номер державної реєстрації НДР 0112U001234

УДК 159. 9537.015.3

ЗМІСТ

Вступ.....	5
Розділ 1. Можливі сценарії трансформації базових етнокультурних тем українського етносу в умовах системної світової кризи (Чепа М.-Л.А.).....	6
1.1. Етнонаціональна самоідентифікація особистості в умовах системної світової кризи.....	6
1.2. Синергетичне бачення шляхів синтезу Сходу і Заходу.....	20
1.3. Український етнос в умовах системної світової кризи.....	32
Розділ 2. Особливості національної самосвідомості в епоху глобалізації (Ковтунович Т.В.).....	36
2.1. Національна самосвідомість в сучасному науковому дискурсі.....	36
2.2. Індивідуальний та колективний аспекти національної самосвідомості.....	40
2.3. Національна самосвідомість та процеси глобалізації.....	46
Розділ 3. Конструктивні чинники впливу культури етносу на формування гендерних уявлень особистості в умовах інформаційного суспільства (Савіна М.І.).....	53
3.1. Теоретико-методологічний аналіз проблеми дослідження чинників впливу культури етносу на формування гендерних уявлень особистості в умовах інформаційного суспільства.....	53
3.2. Організація та методичне забезпечення дослідження чинників впливу культури етносу на формування гендерних уявлень особистості в умовах інформаційного суспільства.....	75
3.3. Основні результати дослідження чинників впливу культури етносу на формування гендерних уявлень особистості в умовах інформаційного суспільства.....	88

Розділ 4. Психологічні особливості міжетнічної взаємодії в інформаційному суспільстві (Солодчук С.Є.).....	91
4.1. Теоретичні основи дослідження міжетнічної взаємодії в інформаційному суспільстві.....	91
4.2. Емпіричне дослідження психологічних особливостей міжетнічної взаємодії в інформаційному суспільстві.....	102
4.3. Оптимізація міжетнічної взаємодії в інформаційному суспільстві.....	111
Висновки	115
Література	118
Відомості про авторів.....	130

ВСТУП

Реальність процесів глобалізації не викликає ні в кого сумніву. Неоднозначним є оцінювання їхнього впливу на долю різних народів, а також питання впливу національної культури на можливі сценарії трансформації базових етнокультурних тем українського етносу в умовах світової кризи.

Урахування етнічних сторін життя суспільства сприятиме засвоєнню етнокультурних цінностей та вихованню національної толерантності учнівської та студентської молоді, що матиме вагому соціальну значимість внаслідок пропагування громадянських цінностей в умовах інформаційного суспільства.

У монографії висвітлюються результати дослідження психологічних закономірностей реалізації конструктивних функцій етнокультури в інформаційному суспільстві. Здійснено теоретико-методологічний аналіз базових етнокультурних тем українського етносу. У результаті теоретичних та емпіричних досліджень визначені психологічні чинники впливу культури етносу на самоорганізацію психологічних механізмів адаптації до умов інформаційного суспільства. Розроблено методичний інструментарій активізації конструктивних функцій етнокультури в інформаційному суспільстві.

Зміст монографії логічно випливає з попередніх робіт авторського колективу, які присвячені розгляду етнопсихологічного дискурсу розвитку українського суспільства в умовах глобалізації, у яких авторами було започатковано фундаментальне вивчення етнопсихологічних процесів в Україні, основною ідеєю якого виступає дослідження трансформації категоріального строю етнопсихології як системи, що має низку специфічних елементів-складників. Інтегральна гіпотеза дослідженні базується на припущенні, згідно якого кількісний і якісний склад елементів засвідчує, що маємо справу з неординарним явищем етнопсихогенези, коли структура етносфери попри присутні у цій структурі іноетнічні вкраплення та надетнічні утворення давніх і новітніх часів є досить стійкою до глобальних змін. Очевидно, справа у парадоксальним явищем утворення з чутливих до зовнішніх впливів елементів досить стійкої структури.

Тематика монографії відповідає основним напрямам досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні, а саме – напряму 11 «Теоретико-методологічні засади психологічної науки».

Зміст та обсяг монографії повністю відповідають меті і завданням дослідження, визначених у технічному завданні на виконання НДР. Усі заплановані завдання знайшли своє повне відображення у рукописі монографії.

Монографія адресована викладачам психології вищих навчальних закладів, науковцям-психологам, студентам, аспірантам, практичним психологам.

РОЗДІЛ 1. МОЖЛИВІ СЦЕНАРІЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ БАЗОВИХ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ТЕМ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ В УМОВАХ СИСТЕМНОЇ СВІТОВОЇ КРИЗИ

1.1. Етнонаціональна самоідентифікація особистості в умовах системної світової кризи

Світосприймання та світорозуміння пов'язуються з усвідомленням людиною довкілля і характеризують її свідомість. Налаштованість на осмислення власних думок, почуттів і дій, здатність до рефлексії та самопізнання визначають самосвідомість людини.

Звертаючись до джерел історії психології та етнопсихології, переконуємося у тому, що вирішення проблем свідомості і самосвідомості багато в чому вирішує долі людських спільнот та окремих індивідів, в цьому різні народи були переконані з давніх-давен. Стародавні мудреці Китаю, Індії, Єгипту, Греції зосереджувалися на означенні «золотої середини» у повсякденній поведінці, сенсу життєвого шляху, морально-етичних норм, на оволодінні психікою на основі знання про неї, на співвідношенні макро- і мікрокосмосу.

Психологічне тлумачення феноменів етнічної (національної) свідомості і самосвідомості, як і погляди на природу етносу та нації, визрівали у надрах розвитку філософії, антропології, історіографії, соціології, мовознавства.

Спроби пояснити особливості життя і «народного духу» географічно-кліматичними умовами країни простежуються ще у трактаті Гіппократа «Про повітря, воду, місцевість» та «Історіях» Геродота. Специфіку характеру окремих народів у I ст. до н. е. намагався змалювати Юлій Цезар («Норов галів», «Норов германців»). Ідеї сильної національної держави висловлював Н. Макіавеллі («Державець», 1532). У XVI ст. Р. Декарт («Правила для керівництва розуму», 1629; «Засади філософії», 1644) висунув тезу про самосвідомість як внутрішнє споглядання суб'єктом змісту свого внутрішнього світу та про рефлексію як співвідношення нового знання зі здобутим раніше, — тезу, на якій вибудувалася з часом уся теорія самосвідомості. Проблеми виникнення народів, формування національного характеру, рефлексії «народного духу» намагалися осмислити Ш. Монтеск'є («Етюди про причини, що обумовлюють дух і характер», 1736), Д. Юм («Про національні характери», 1769), І. Гердер («Голоси народу в піснях», 1807; «Ідеї про філософію історії людства», 1784-1791), В. Гегель («Феноменологія духу», 1807; «Лекції по філософії історії», 1837).

Зародження етнопсихології як самостійної наукової дисципліни пов'язують із дослідженнями народної психології Х. Штейнталем і М. Лацарусом («Думки про народну психологію», 1859) та психології народів В. Вундтом («Психологія народів», 1900-1920). Засновники нової дисципліни самосвідомість народу вивчали через його мову, міфологію, культуру, звичаї.

В соціології Е. Дюркгейма («Метод соціології», 1895; «Елементарні форми релігійного життя», 1912) особливому аналізу піддаються «колективні уявлення» як надіндивідуальні феномени свідомості, котрі мають власний

зміст і не є тотожними сумі індивідуальних свідомостей. «Коллективні уявлення» підлягають вивченню як шляхом масових опитувань, так і за джерелами літератури, преси, народної творчості, звичаїв.

В тлумаченні феномену народної свідомості апеляція до «незмінних сутностей» і «повернення до джерел» становлять характерні прикмети традиціоналізму (Ж. Де Местре, Ф. де Шатобріан, Ф. Ніцше, М. Хайдеггер).

Французька «Школа Анналів» («нова історична школа» Марка Блока і Люсьєна Февра) вважає: усе, що відбувається з народом, є виявом глибинних рухів народної свідомості і світосприймання.

Уведені У. Самнером («Народні звичаї», 1906) поняття «ми-група» і «вони-група» широко використовуються для пояснення почуттів приналежності індивідів до певної групи, феноменів етноцентризму, ворожості і недовіри до «інших». В західній соціальній психології склалася традиція поділу на інгрупу (в якій індивід сприймає інших членів за критерієм «ми») і аутгрупу (інші індивіди сприймаються за критерієм «не-ми»).

У ХХ ст. феномени етнонаціональної свідомості і самосвідомості висвітлюються крізь багатогранну призму методологічних принципів і категоріально-понятійних визначень, сформульованих у новоутворених напрямках і школах споріднених з етнопсихологією дисциплін. Зазначені феномени постають то як наслідки природних детермінант, домінування загальнобіологічних закономірностей (натуралістична школа, «психологія юрби» Г. Лебона, С. Сігеле, Г. Тарда, ортодоксальний психоаналіз З. Фрейда, К. Абрахама, О. Ранка, В. Райха), то як суспільно-історичні, соціально-культурні утворення (марксистська філософія, соціологія, культурно-історична психологія), то як результат своєрідного синтезу, інтеграції цих різнопланових чинників (аналітична психологія К. Юнга, соціально-культурний пси-хоаналіз Е. Фромма, К. Хорні, етнопсихоаналіз Дж. Деверо, психоісторія Л. де Моза, культурно-психологічна антропологія М. Мід, Р. Бенедикта, А. Кардинера, Ф. Хсю, М. Спіро, Дж. Хонігмана).

Якщо свідомість спрямовується на зовнішній світ, на інших людей та становить знання про них, то самосвідомість охоплює внутрішній світ людини (спільноти або особистості). За сучасними науковими уявленнями (М. Й. Боришевський, 1980, 2000, 2003; І. С. Кон, 1978, 1984; А. Г. Спіркін, 1972; В. В. Столін, 1983; П. Р. Чамата, 1960, 1965; І. І. Чеснокова, 1977), самосвідомість людини становить знання про власні думки, почуття, дії та їхні мотиви, про своє «Я», що відрізняється від інших (спільнот або окремих індивідів), здатність відрізнити себе від власної життєдіяльності. Суб'єктивний образ уявлення про себе (як особистість чи певну спільноту) складається під впливом оцінкового ставлення інших (індивідів або спільнот) при співвіднесенні мотивів і цілей своїх дій та вчинків з конвенційними нормами поведінки в суспільстві. У самосвідомості людина постає одночасно і суб'єктом, і об'єктом власного пізнання.

Залежно від конкретизації поняття людини (як особистості, групи, суспільства) та контексту його використання (психологічного, соціально-

психологічного, політичного, релігійного, етнічного, соціологічного) визначається самосвідомість особистості, самосвідомість певної спільноти (політична, релігійна, етнічна) або людства загалом. У співвіднесенні особистості з етнічною або національною спільнотою кажуть про етнічну самосвідомість (Ю. В. Бромлей, 1973, 1983, 1987; П. І. Гнатенко, В. М. Павленко, 1999; В. П. Левкович, Н. Г. Панкова, 1995, 2003; Б. Ф. Поршнев, 1973; Г. У. Солдатова, 1998, 2003) або національну самосвідомість (М. Й. Боришевський, 2000, 2003; Й. С. Вирост, 1989; П. І. Гнатенко, 1992; П. І. Гнатенко, В. М. Павленко, 1999; Е. Д. Сміт, 1994).

В основу розрізнення згаданих видів самосвідомості покладені типології людських спільнот, які, незважаючи на розбіжності наукових позицій їхніх авторів, загалом виокремлюють гуртування індивідів у «клани», «племена», «народність», «етнос», «націю», «людство» (А. С. Баронін, 2000; В. Г. Крисько, 2002; В. М. Павленко, О. С. Таглін, 1999; М. І. Пірен, 1996; Ю. П. Платонов, 2001; Л. Г. Почебут, 2002).

У формуванні етнічних спільнот етнологи вказують на детермінуючу роль як природних, так і історичних чинників, переміщуючи акцент на них в різних контекстах дослідження (Ю. В. Бромлей, 1973, 1981, 1982, 1987; Л. М. Гумільов, 1967, 1990, 1993; В. І. Козлов, 1974; П. І. Кушнер, 1949, 1951; С. А. Токарев, 1964). В етнопсихологічній літературі зазвичай посилаються на визначення етносу Ю. В. Бромлеем (1987): «Етнос — усталена сукупність людей, яка історично склалася на певній території, має спільні, відносно стабільні особливості мови, культури і психіки, а також усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість), зафіксоване у самоназві (етнонімі)». Водночас Л. М. Гумільов (1993) етносом вважав усталений, що склався природньо, колектив людей, який протиставляє себе усім іншим аналогічним колективам, що визначається відчуттям компліментарності, і який відрізняється своєрідним стереотипом поведінки, що закономірно змінюється в історичному часі. Членам етносу, як відзначає більшість дослідників, властиві кровна спорідненість, спільне походження, споконвічна територія, що дає підстави у етнопсихологічному контексті етнос виокремлювати як природне явище, підпорядковане насамперед законам природи.

Поняття нації в англomовному позначенні (nation) охоплює і плем'я, і етнічну спільноту, і країну мешкання людей, і громадянство. За усталеним в етнопсихології розумінням (А. С. Баронін, 2000; А. О. Боронаєв, В. Н. Павленко, 1994; В. Г. Крисько, 2002; М. І. Пірен, 1996; Ю. П. Платонов, 2001), нація становить вищий етап (форму) розвитку етнічної спільноти або об'єднання кількох з них у державу і підпорядковується в основному суспільно-історичним закономірностям. Нація визначається як історична спільнота на основі єдності походження її етносу, території, держави, економічних зв'язків, мови, культури та психологічних особливостей; збереження етнічної і соціально-економічної цілісності нації уможливорюється в рамках єдиної держави.

Відсутність чітких етно- та націодиференціюючих критеріїв як у зарубіжних, так і у вітчизняних етнологічних та суспільствознавчих науках відбивається на контекстуальній обумовленості вживання понять етносу та нації, які часто-густо просто змішуються або подаються як синоніми, зокрема, у характеристиках співвіднесених з ними свідомості, самосвідомості, ідентичності — як «етнічної (расової)», «етнічної (громадянської)», «етнічної (національної)».

Заслуга теоретичного осмислення поняття «етнічна самосвідомість», яке використовувалося в науковій літературі з 20-х років ХХ ст., належить П. І. Кушніру (1949; 1951), який підкреслив особливе значення самосвідомості як «етнічного визначника». Учений звертав увагу, що національна самосвідомість розвивається з примітивніших форм свідомості етнічної спільноти й проходить у своєму розвитку ряд етапів відповідно стадіям розвитку суспільства. Була приділена увага історичній еволюції форм етнічної самосвідомості — від племінної до національної самосвідомості. Таким чином визнавалася історична природа національної свідомості і самосвідомості. В поняття етнічної свідомості вкладалися уся сукупність уявлень членів етнічної спільноти про свій та інші етноси, соціально-психологічні настанови й стереотипи включно. Етнічна самосвідомість поставала складником етнічної свідомості, який відображує сприймання та уявлення індивідів про себе як представників певної етнічної спільноти. Історичну зумовленість етнічної самосвідомості, як складової частини етнічної свідомості, підкреслював також С. А. Токарев, який вважав, що співвідношення соціальних зв'язків спричиняє етнічну самосвідомість. В. Козлов показав, що етнічна самосвідомість виникає й розвивається разом із самою етнічною спільнотою, проходячи різні історичні стадії, і виявляється у різних груп людей з різним ступенем: від слабко усвідомленої приналежності до свого народу, нерідко відтискуваним на задній план почуттям приналежності до інших спільнот (релігійних, сусідньо-територіальних тощо), — до дуже розвинутого національного почуття, що примушує членів спільноти пов'язувати свої особисті долі з долею нації, підпорядковувати їй свої власні інтереси тощо. Етнічна самосвідомість не є природженою, а формується разом з особистістю людини в процесі вироблення основних соціальних орієнтацій.

Різна оцінка етнічної самосвідомості впливає з праць Ю. Бромлея. Спочатку цей феномен розглядався як «неодмінна умова функціонування етносу», пізніше він виокремився як «невід'ємний компонент етносу». Ю. Бромлей розробив положення про структуру етнічної самосвідомості, про внутрішні механізми її розвитку, об'єктивні умови існування тощо. Дослідник зауважує, що не існує підстав зводити етнічну самосвідомість лише до усвідомлення етнічної (національної) приналежності. Оскільки самосвідомість є усвідомленням людиною своїх дій, почуттів, мотивів поведінки, то відповідно етнічна самосвідомість включає судження членів етносу про характер і дії своєї спільноти, її властивості і досягнення (так звані етнічні автостереотипи).

Залежно від критерію оцінки етносу, основу етнічної свідомості і самосвідомості етнологи пов'язують з певним компонентом, наприклад, мовою і культурою, територією, особливостями психічного складу та антропологічними ознаками, спільністю походження, державною приналежністю тощо.

Етнічна свідомість і самосвідомість, як зазначають В. Левкович і Н. Панкова, становлять однопорядкові, хоча й не тотожні явища. В реальній життєдіяльності етнічної групи вони виступають як нероздільне ціле, як форми відображення етносом своєї єдності та відмінності від інших етнічних груп. Тому розрізнення етнічної свідомості і самосвідомості використовується лише в абстракції, як методичний прийом, необхідний для наукового вивчення. Ці поняття автори пропонують розрізнявати під кутом зору специфіки відображуваної ними реальної дійсності. Етнічна свідомість становить систему поглядів, ідей, уявлень етнічної групи, що виникли на основі взаємодії з іншими групами й відображають її знання про них, ставлення до них, а також стан і форми самовиокремлення своєї етнічної групи. Етнічна самосвідомість виникає й розвивається в рамках етнічної свідомості, вона є та сама етнічна свідомість, але спрямована на інший об'єкт. Усвідомленню особливостей інших етнічних груп передують усвідомлення специфіки своєї групи. Уявлення етнічної групи про себе як про особливу реальність дає їй можливість дивитися на себе як на особливий об'єкт. Здатність етнічної групи до самовідображення становить етнічну самосвідомість, котра об'єктивується у мові етнічної групи, в системі народних звичаїв та традицій, в міфах, національних стилях тощо.

Феномен етнічної самосвідомості, як показав В. Козлов, пов'язаний з усвідомленням етнозумовлюючих елементів матеріальної, соціальної і духовної культури. Однак в етнічній самосвідомості відбиваються не лише особливості матеріальної культури етносу і специфіка його соціального буття. Наприклад, з дослідження Б. Поршнева випливає, що важливим компонентом етнічної самосвідомості є усвідомлення групою своєї моральної і психологічної єдності. Одне з джерел формування психологічної єдності етносу, поряд з іншими елементами духовної культури, становлять звичаї та ритуали, котрі, як помітив ще Дюркгейм, сприяють зміцненню групової інтеграції. До сфери етнічної самосвідомості відносяться також етнічні автостереотипи і етнічні почуття.

Досліджуючи процес історичного формування і розвитку спільнот, Б. Поршнев також помітив, що відношення «ми-вони» становлять універсальний принцип психічного оформлення будь-яких спільнот. Усвідомлення «вони», вважає Б. Поршнев, більш первинне, ніж усвідомлення «ми». На думку вченого, психологічна потреба людей мати собі протилежність не послаблюється в процесі історії. Так само Л. Гумільов стверджував, що відчуття «ми» становить основу стабільності спільноти, оскільки єдність етносу складається в результаті неусвідомленого відчуття своїх і чужих (чужих розпізнають за відмінністю від своїх, своїх — за відмінністю від чужих).

Користуючись класифікацією етносоціальних спільнот Ю. Бромлея, можна казати, що принцип «ми-вони», «свої-чужі» діє в розрізненні спільнот, утворених за історичним критерієм (племен, народностей, націй), за ареальним виокремленням (регіонів) і за етнолінгвістичними ознаками (розрізнення на основі мови).

Природа етнічної самосвідомості полягає не лише в здатності етнічної групи до самовідображення, але й у здатності окремої людини усвідомлювати себе в етнічному світі. М. Боришевський, надаючи перевагу використанню поняття національна самосвідомість, останню визначає як «усвідомлення особистістю себе часткою певної національної (етнічної) спільноти та оцінку себе як носія національних (етнічних) цінностей, що склалися у процесі тривалого історичного розвитку національної спільноти». Національній самосвідомості конкретної особистості, так само як і самосвідомості національної спільноти, з якою особистість себе ідентифікує, притаманне прагнення до самовираження і самореалізації своєї національної сутності, неповторності, прагнення гідно утвердитися серед інших національних спільнот, зробити помітний внесок у розвиток людської історії.

Розвиненій національній самосвідомості особистості, на думку вченого, властиве гармонійне поєднання певних складників. Йдеться, насамперед, про здатність особистості усвідомлювати специфічні, своєрідні особливості нації (етносу), з якою вона себе ідентифікує. Далі мовиться про усвідомлення значущості знань про ставлення до особистості та нації з боку представників інших національних спільнот. Нарешті, звертається увага на усвідомлення факту, що кожна національна спільнота становить невичерпне джерело збагачення усіх інших етносів (націй) завдяки притаманним лише їй специфічним особливостям, що органічно поєднуються із загальнолюдськими характеристиками. Зазначається, що відсутність у свідомості та самосвідомості особистості одного з названих складників або гіперболізація чи абсолютизація будь-якого із них означає наявність деформованості (перекосів, вад) у національній свідомості та самосвідомості.

Оскільки в сучасному державному оформленні реально існують, так би мовити, «злиті» етнонаціональні спільноти, як цілісні утворення (за наявності у більшості випадків певної «титульної» нації, сформованої на відповідному етнічному ґрунті), то, на наш погляд, в характеристиках співвіднесених зі своїм «субстратом» свідомості і самосвідомості видається доцільним використання означення «етнонаціональної».

В контексті освітлення етнічної (національної) самосвідомості часто густо вживається поняття ідентичності, ідентифікації, самоідентифікації, конкретний зміст яких, а відповідно і співвідношення між ними та іншими спорідненими поняттями далеко не завжди чітко визначаються. П. Гнатенко і В. Павленко зазначають, що навіть у зарубіжних джерелах, які відбивають багаторічну традицію дослідження проблематики, пов'язаної з ідентичністю, стосовно чіткості окреслення етнічної ідентичності спостерігається цілковита плутанина понять. Зокрема, змішуються поняття етнічної ідентичності і національної (громадянської) ідентичності, етнічної і расової ідентичності,

етнічної ідентичності й ідентичності національної меншини тощо. Автори також звертають увагу на те, що поняття ідентичності у вітчизняній науковій літературі до останнього часу практично не використовувалося, а у науковому обігу більш вживаним було поняття ідентифікації, яким позначалися: 1) механізм міжособистісного сприймання; 2) самоідентифікація як центральний елемент самосвідомості, пов'язаний з відповіддю на питання «Хто я?»; 3) колективістична ідентифікація як показник рівня розвитку групи (напр., в статометричній концепції А. В. Петровського).

Е. Галкіна усю багатоманітність підходів до вивчення етнічної ідентичності умовно поділяє на 3 групи:

1) психологічні (етнічна ідентичність розглядається як одна із складових структури особистості, її самосвідомості),

2) соціально-психологічні (етнічна ідентичність розглядається як механізм гуртування людей у етносоціальну групу),

3) соціологічні (етнічна ідентичність співвідноситься з особистістю як носієм етнічних особливостей етнічної спільноти).

У широкому міждисциплінарному ракурсі зазвичай розглядаються як тотожні поняття «етнічна самосвідомість», «етнічність» і «етнічна ідентичність», хоча в контексті етнопсихології етнічна ідентичність зовсім не є синонімом етнічної самосвідомості. Інші дослідники звертають увагу, що слід розрізняти етнічну ідентичність і етнічність як соціологічну категорію, яка відноситься до означення етнічної приналежності за низкою об'єктивних ознак (етнічною приналежністю батьків, місцем народження, мовою, культурою), оскільки в реальному житті етнічна приналежність далеко не завжди співпадає з офіційною етнічністю.

Формування проблематики, пов'язаної з дослідженнями етнічної ідентичності, відбувалося у руслі розвитку уявлень про етнічну і національну самосвідомість. Психологічна конкретизація змісту цього поняття намітилася у 20-ті роки ХХ ст. Одним із попередників дослідження ідентичності (ідентифікації) як психологічного феномену був З. Фройд. В основах закладеної ним психоаналітичної теорії розвитку глибинної психології ідентичність окреслюється в семантичному полі категорії несвідомого і пов'язаних з ним понять Едіпового комплексу, інцестуальних стосунків, трансферу, символічного характеру фантазій, компенсаторно-захисної поведінки тощо. Спочатку Фройд досліджував ідентифікацію як підсвідомий емоційний зв'язок дитини з батьком (матір'ю). Розрізнялися, зокрема, первинна (тотальна) ідентифікація (як форма емоційної прихильності дитини до матері) і вторинна (парціальна) ідентифікація (як попередник Едіпового комплексу). У другому випадку ідентифікація тлумачилася як копіювання хлопчиком деяких особливостей поведінки батька за принципом компенсаторно-захисного реагування (подолання тривоги у зв'язку з загрозою очікуваного покарання за підсвідоме прагнення замінити свого батька у стосунках з матір'ю). Пізніше Фройд здійснив спробу використати поняття ідентифікації в контексті аналізу соціально-психологічних

феноменів, зокрема, для пояснення механізму формування прихильності індивіда до членів своєї групи і ворожості до членів «чужих» груп. Почуття прихильності або ворожості до інших розглядаються як функції Едіпового комплексу і як наслідок амбівалентності ранніх емоційних стосунків у родині (поєднання любові й ненависті до батька). Припускається, що амбівалентність емоційних стосунків з раннього дитинства переноситься на взаємодії більш широкого соціального характеру, зокрема на ідентифікацію індивіда з лідерами або іншими членами різноманітних соціальних груп. Принципи фрейдівського тлумачення феномену ідентифікації були застосовані його послідовниками, зокрема в аналізі міфів, легенд, казок різних народів світу.

Обґрунтування поняття ідентичності містяться у працях Е. Еріксона. За Еріксоном, почуття ідентичності характеризується наявністю трьох ознак: 1) відчуття внутрішньої totoжності та інтегрованості в часі (дії в минулому і надії на майбутнє переживаються як пов'язані із самістю сьогоднішньою); 2) відчуття внутрішньої totoжності та інтегрованості в просторі (людина сприймає себе скрізь як цілісність, а усі свої дії та рішення розглядає не як випадкові чи кимось нав'язані, а як внутрішньо зумовлені); 3) ідентичність переживається серед значущих інших (взаємостосунки та ролі допомагають підтриманню і розвитку почуття інтегрованої ідентичності, що продовжується в часі). Формування почуття ідентичності становить один з наріжних каменів розвитку Еґо. Згідно з епігенетичною концепцією Еріксона, Еґо у своєму розвитку проходить 8 стадій, на кожній з яких формується певний варіант розвитку. Ідентичність, на противагу ідентичній дифузності чи змішуванню ролей, має сформуватися як підсумок кризи ідентичності на 5-й стадії Еґо і у свою чергу повинна передувати наступній стадії розвитку Еґо — стадії формування інтимності як опозиції ізоляції. Несформованість ідентичності розглядається як така, що деформує наступний процес розвитку, викликаючи цілий комплекс аномальних наслідків («Дитинство і суспільство»).

Е. Сміт (1994) досліджує проблему колективної (національної) ідентичності. Учений розрізняє 2 моделі нації: західну (з акцентом на громадянських інститутах) і східну (етнічну, з акцентом на спільності походження та культури). Відзначається, що Я людини містить територіальну, класову, релігійну, етнічну та інші види ідентичності. Фактори формування колективної ідентичності становлять:

- 1) рід (родова ідентичність),
- 2) простір і час (регіональна ідентичність),
- 3) клас (соціоекономічна, класова ідентичність),
- 4) релігія (релігійна ідентичність),
- 5) етнос (етнічна ідентичність).

Якщо класова ідентичність виникає зі сфери виробництва, то релігійна ідентичність — зі сфери спілкування (спираючись на цінності, символи, міфи, традиції, обряди, ритуали). На думку Е. Сміта, психологічний фактор відіграє домінуючу роль в релігійній ідентичності. За цією ознакою релігійна

ідентичність зближується з етнічною ідентичністю. Характерними ознаками національної ідентичності є: 1) історична територія як рідний край, 2) спільні міфи та історична пам'ять, 3) спільна масова, громадянська культура, 4) єдині юридичні права і обов'язки для усіх членів суспільства, 5) спільна економіка з можливістю пересуватися у межах національної території. Національна ідентичність ґрунтується на національних почуттях.

У ХХ столітті політично й економічно домінуючі позиції у світі займали країни західної цивілізації. Проте силовий баланс між цими країнами суттєво змінився: замість європейських країн, які мають стійку духовну й етичну основу, пов'язану переважно з традиційним християнством, на першу позицію вийшли США, де такої основи з глибоким історичним корінням немає. Водночас в духовному середовищі США переважають модерністські та неканонічні течії християнства і, крім того, сильні позиції мають інші духовні системи. Це призвело до значного послаблення духовно-етичної основи всієї західної цивілізації. Сильні економічні й політичні позиції виявилися незрівноваженими сферою духовності та моралі. Наслідком цього стало домінування моралі «суспільства споживання», яка фактично відкидає абсолютні духовні цінності, а етичні норми зводять до забезпечення тимчасового балансу інтересів індивідів переважно в царині матеріального. Це призводить до деморалізації, деінтелектуалізації та культурної деградації суспільства, ознаки чого проявляються все гостріше.

Відвернути деградацію західної цивілізації можливо лише за умови духовної цілісності, яку можна забезпечити лише на основі традиційної духовності та моралі. Активізація релігійної діяльності в європейських країнах, зокрема в Центрально-Східній Європі, яка повернулася до західної цивілізації, свідчить, що традиційні християнські церкви в Європі мають для цього достатній потенціал. Необхідною умовою збереження та посилення позицій західної цивілізації є повернення її силового центру в Європу. Така тенденція вже виявляється, зокрема, в різнобічній консолідації європейських країн та інтеграції в Європу колишніх країн комуністичного блоку.

Одним з наслідків кризи духовності є надмірне споживання населенням розвинених країн і багатими верствами інших країн. Велика конкуренція у сфері матеріального виробництва, засилля реклами, культивування псевдовартостей «суспільства споживання» ведуть до виробництва та споживання продуктів матеріальної сфери в значно більшій кількості, ніж це потрібно для гармонійного життя людини та нормального функціонування суспільства. Це спричинює швидке вичерпування ресурсів і розширення зон, несприятливих для проживання людей.

Катастрофічні наслідки процесу вичерпування ресурсів і руйнування природного середовища в глобальному масштабі можуть проявитися раніше, ніж відбудеться відродження духовності й буде створено дієві всеохоплюючі механізми зупинення згубного процесу на загальносвітовому рівні. Тому швидким і ефективним способом обмеження процесу вичерпування ресурсів є збільшення суверенітету над ними саме того населення, яке найбільш

залежне від стану територій, де знаходяться ресурси, тобто яке живе безпосередньо на цих територіях. Повне управління ресурсами в межах національних держав, народи яких сформувалися на територіях, де проживають і які вважають ці території не лише найбільшою матеріальною цінністю, але й джерелом культурної ідентичності, може ефективно захистити ці території і перешкодити інтернаціональному необмеженому вичерпуванню ресурсів. Потреба в суверенітеті над ресурсами на територіях зі значною часткою корінного населення пришвидшить рух недержавних народів до незалежності, а на колонізованих територіях може спричинити формування нових етнічних спільнот, які активно претендуватимуть на створення незалежних держав.

Однією з тенденцій ХХ століття було посилення відмінностей в умовах життя населення. Проте розвиток глобальних комунікацій і активний обмін інформацією, а також сучасна криза «суспільства споживання» спричинили зворотний процес — умови життя людей у різних країнах стали вирівнюватися. Дуже сприяє цьому процес демократизації та росту національної зрілості народів постколоніальних країн. Крім того, стає досить умовною різниця між багатими та бідними країнами. Ресурси багатих держав вичерпуються, а в колись бідних країнах виявляється величезний потенціал для розвитку. Сприяє стиранню межі між розвиненими та малорозвиненими країнами й існування посткомуністичних країн з великим інтелектуальним та індустріальним потенціалом, але низьким рівнем життя населення.

Тому замість прогнозованого деякими аналітиками протистояння між бідним Півднем і багатю Північчю на зламі століть ми бачимо їх взаємопроникнення і вирівнювання між ними. Розвиток засобів комунікацій та інтенсивний інформаційний обмін призводять до протилежних за спрямованістю наслідків для культур народів. З одного боку, це взаємодоповнення і взаємозбагачення культур, а з другого — витіснення національних культур псевдокультурними сурогатами, що мають добрі умови для виникнення через поверхове сприйняття й еkleктичне поєднання різномірної інформації. Перше сприяє національно-культурній зрілості народів та їх культурно-інформаційному структуруванню. Друге гостро ставить проблему захисту культур народів, їхньої національно-культурної ідентичності. Причому це актуально не лише для народів, які не мають власної державності чи нещодавно одержали таку державність і перебувають під великим впливом колишніх метрополій, а й для розвинених держав, що не так давно самі були метрополіями. Адже в більшості цих держав проблема захисту мови, національної культури, традиційного способу життя стає дедалі гострішою. Всі вони потерпають від транснаціональної інформаційної експансії. Крім того, дешева робоча сила із менш розвинених країн, переважно колишніх колоній, не несучи значних культурних цінностей (відірвані від етнічної основи, вони не мають можливостей для розвитку), швидко сприймає інтернаціональну псевдокультуру й, використовуючи її як засіб самоствердження, розкладає і витісняє з ужитку елементи національних культур народів розвинених країн. Тому проблема захисту й розвитку

національних культур стає щораз актуальнішою для всіх народів. Ефективно розв'язати ці проблеми можуть лише національні держави. Як показує історичний досвід, будь-які інші варіанти в найліпшому разі дають лише тимчасовий ефект.

Тенденцією ХХ століття, яка продовжиться і в ХХІ столітті, було посилення всебічної взаємопов'язаності країн і народів. Будь-які загострення в екологічній, соціальній, економічній сферах, не кажучи вже про військову, в одній країні негайно стають болючими проблемами цілого регіону. Тому відповідальність держав за стан на їхній території вже не може бути лише індивідуальною, адже наслідки дуже суттєві й для інших. Це стає потужним стимулом щонайактивнішої регіональної співпраці країн. Регіональна співпраця породжує регіональні інтереси, які часто суперечать інтересам інших регіонів. Крім того, країни одного регіону поєднані спільною історією, близькі за культурами, переважно сформовані під впливом однієї духовної системи, мають близькі стратегічні інтереси. Суперечності, які виникають між країнами одного регіону, ослаблюють позиції всього регіону, і користь від перемоги однієї зі сторін у таких суперечностях загалом менша, ніж втрати, яких зазнає ця країна внаслідок послаблення позицій регіону. Тому суперечності між регіонами починають бути значно суттєвішими від суперечностей між сусідніми державами. Людство накопичило великий потенціал руйнування. Тому зростає роль системи забезпечення глобальної стійкості та стабільності. Саме така система спроможна достатньо ефективно розв'язувати проблеми, що виникають внаслідок міжрегіональних суперечностей, забезпечуючи баланс регіональних інтересів. Проте внаслідок високого технічного рівня і доступності засобів руйнування (ця доступність зростає попри різні обмеження передусім через низький духовний та етичний рівень політичних еліт, з одного боку, і продовження науково-технічного прогресу, з іншого) дедалі більшу небезпеку для загальної стабільності становлять локальні конфлікти, зокрема внутрішні соціальні й етнічні конфлікти в країнах. І якщо соціальні конфлікти піддаються ефективному й повному врегулюванню в межах певної країни, то джерела етнічних конфліктів у багатонаціональних державах зникають лише після геноциду чи асиміляції недержавних націй або з утворенням незалежних національних держав. Крім того, етнічні конфлікти всередині країн часто стають основними чинниками загострення міждержавних стосунків.

Отже, забезпечення глобальної стійкості неможливе без повної та безумовної реалізації прав народів на самовизначення аж до створення суверенних національних держав. Ідеальним є такий стан, коли кожен народ має свою незалежну державу на своїй історичній території. Проте насправді дуже неоднозначно можна трактувати як поняття народу, історичної території (яка може вважатися такою одночасно для кількох народів), так і поняття самої незалежної держави. Це породжує значні суперечності під час реалізації прав народів на самовизначення. Крім того, процес створення незалежних держав має протікати в умовах максимальної стійкості та стабільності, щоб не стати детонатором глобальних катастрофічних процесів.

Особливо це стосується суперечностей щодо історичної території між уже державними народами. В цьому разі за умови демократичного устрою існують досить ефективні механізми забезпечення інтересів корінних національних меншин без перегляду міждержавних кордонів.

Тому можна прогнозувати зміну кордонів у таких випадках лише за наявності й інших суттєвих причин державної нестійкості. Інша проблема в наближенні до ідеального стану пов'язана з різною зрілістю народів і наявністю чи відсутністю в них соціальної структури й інших передумов, необхідних для функціонування незалежних держав. І якщо в народів, що активно борються за самовизначення, таких проблем нема, то малочисельні народи, особливо в країнах так званого третього світу, до середини ХХІ століття скоріше за все ще не будуть готові до створення суверенних держав на національній основі.

Окремий випадок — населення колонізованих територій, де частково чи повністю асимільовані корінні народи. Територіальні, історичні й етнічні особливості цих територій зумовлюють формування стійких культурних відмінностей, певної специфічної ментальності їхнього населення, що дає основу для формування новітніх етносів (чи протоетносів). Причому межі територій проживання цих етносів не завжди збігаються з існуючими міждержавними кордонами. Особливо це стосується великих країн, різноманітні умови на територіях яких перешкоджають формуванню єдиних консолідованих етносів. Процес розділення таких країн може особливо прискоритися економічними суперечностями між різними їх частинами. Тому процеси регіональної сепарації, які вже спостерігаються у великих країнах американського континенту, мають тенденцію до дальшого значного посилення. Цьому процесу суттєво сприятиме перехід від дво полюсного до багатополюсного світу. Адже боротьба проти спільного ворога вела до об'єднання, й наддержава була найефективнішою формою такої боротьби. За відсутності спільного сильного ворога відпадає потреба в об'єднанні населення із суттєво різними інтересами та культурними особливостями.

Отже, однією з основних тенденцій ХХІ століття має бути розпад імперій і національно неструктурованих держав та утворення на їхньому місці незалежних національних держав. Тому, крім міжрегіональних суперечностей, які відповідають новій багатополюсній структурі світу, основна суперечність перехідного процесу до становлення системи національних держав ґрунтуватиметься на корінних відмінностях між стратегічними інтересами наддержав, які пов'язані зі старим політичним устроєм світу, та середніми національними державами, які зацікавлені у якнайшвидшому становленні нового устрою.

Г. Солдатова (1998) вважає, що культурно та етнічно детермінований світ становить основу соціалізації кожного індивіда. Етнічність є невід'ємною частиною загальної соціальної ідентичності людини, формування і функціонування якої скеровується певними соціально-психологічними закономірностями. Підпорядковуючись загальним закономірностям формування соціальної ідентичності, етнічна ідентичність

як форма внутрішньоетнічної та міжетнічної взаємодії має певні свої особливості, зокрема такі як:

- Етнічність — «родом з минулого», навіть тоді, коли вона виявляється «відродженою», «нав'язаною», коли вона значною мірою формується етнократичною політикою;

- Етнічність — міфологічна, і в цьому полягає її мобілізуюча сила. Її основне підґрунтя складає ідея або міф про спільні культуру, походження, історію;

- Етнічність — залежна змінна, тобто вона узалежнена різними зовнішніми обставинами;

- Етнічність містить «подвійне дно», тобто етнічна культура поділяється на культуру для «зовнішнього» і «внутрішнього» користування;

- Етнічність солідаризує людей на основі групового членства;

- Етнічність за суттю своєю виявляється конфронтаційною, оскільки відносини з іншими етнічними групами будуються за принципом опозиції «ми-вони». В обґрунтуванні цієї тези Г. Солдатова посилається на висновки дослідження Б. Поршнева (1973) про протиставлення як компонент етнічної самосвідомості і необхідну передумову її формування;

- Етнічність — є категорією «емоційно-нормативною»: гідність, гордість, образи, страхи становлять найважливіші критерії міжетнічного порівнювання. Спираючись на глибокі емоційні зв'язки з етнічною спільнотою і моральні обов'язки щодо неї, емоційні імперативи впливають на образи сприймання і значною мірою пояснюють ірраціональність поведінки сторін в етнічних конфліктах.

Г. Солдатова етнічну ідентичність розглядає як когнітивно-мотиваційне ядро етнічної самосвідомості. Етнічна ідентичність співвідноситься також з прошарком несвідомого. Тому, на думку автора, етнічну ідентичність слід вивчати і як концентровану форму та основну характеристику етнічної самосвідомості, і як зворотній бік етнічної самосвідомості — як етнічне несвідоме.

Ключовим моментом етнічної самосвідомості є ідентифікація індивідів з певною етнічною спільнотою, що виявляється в самоназиванні. До цього долучається комплекс ідей або уявлень, що утворюють систему етнодиференціюючих символів, котрі слугують для виокремлення членів своєї групи з усієї сукупності етнічних спільнот. Як і самоназва, ідентифікація та її концептуальне обґрунтування змінюються в різних історичних обставинах: наприклад, в сучасну епоху у формуванні етнічної самосвідомості велику роль відіграють історичні факти, поширення яких через ЗМІ сприяє сприйманню їх як етнічних символів.

Є. Белінская і Т. Стефаненко (2000) етнічну ідентичність розглядають як складову частину соціальної ідентичності особистості, як психологічну категорію, яка позначає усвідомлення приналежності до певної етнічної спільноти. Етнічна ідентичність становить у першу чергу результат когнітивно-емоційного процесу усвідомлення себе представником етносу, певний ступінь ототожнення себе з ним. Аналізуючи різні концептуальні

моделі етнічної ідентичності, автори виокремлюють такі найважливіші ознаки її когнітивної складової, як 1) етнічна самоназва і 2) етнічна обізнаність, яка містить знання про свою та інші етнічні групи, їхню історію, звичаї, особливості культури. На основі цих знань формується комплекс уявлень, що утворюють систему етнодиференціюючих ознак: мову спільних предків, національний характер, народне та професійне мистецтво тощо.

Самоідентифікація як центральний елемент самосвідомості, пов'язаний із самовизначенням «Хто я?» та з фіксацією свого становища у системі суспільних відношень постає предметом етносоціологічного аналізу в дослідженні Н. Шульги (1996).

П. Гнатенко і В. Павленко (1999) розглядають самоідентифікацію як основну характеристику або компонент самосвідомості. Самоідентифікація відображає відповідь людини на питання «Хто я?» і підкреслює суб'єктивне відчуття її власної приналежності до різних соціальних спільнот на основі стійкого емоційного зв'язку, а також включення у свій внутрішній світ і прийняття групових норм і цінностей як власних. В різних контекстах свого дослідження автори використовують поняття етнічної ідентичності і національної ідентичності у співвідношенні з тими реальними процесами, які як специфічні характеризують відповідний тип спільноти людей. Зокрема етнічна ідентичність тлумачиться як результат процесу емоційно-когнітивного самоототожнення суб'єкта зі своєю етнічною групою, що виражається в почутті єдності з членами цієї групи і сприйнятті як цінності її основних характеристик. При більш докладному аналізі феномену етнічної ідентичності особистості автори спираються на систему характеристик, що включає параметри етнічної ідентичності (актуальність, значущість і валентність), структуру етнічної ідентичності (самокатегоризацію, почуття приналежності до етнічної групи і тісного зв'язку з нею, ставлення до даної етнічної групи, почуття поділу атитюдів, цінностей, специфічних етнічних традицій і практик). Як основні компоненти етнічної самоідентифікації визначаються: 1) опис себе індивідом в поняттях, котрі є істотними й вирішальними критеріями у визначенні даної етнічної групи; 2) усвідомлення власної відмінності індивіда за певними істотними параметрами від членів інших етнічних груп; 3) сприймання константності етнічності як незмінної в часі і різних контекстах. З урахуванням розробок зарубіжних дослідників, в структурі національної ідентичності вирізняється когнітивний і афективний блоки. Перший з них складають: знання про існування національної групи, категоризація себе як члена національної групи, знання про національну територію, знання про національну символіку, емблеми, інститути, звичаї, традиції, віра у спільне походження і спільну спорідненість членів національної групи, віра в існування типових характеристик представників національної групи, віра у тісний взаємозв'язок індивіда і національної групи з відчутною мірою подібності себе і національного типажу. До афективного блоку національної ідентичності відносяться: суб'єктивна актуальність національної ідентичності, ступінь прив'язаності до національної ідентичності, почуття приналежності до національної групи, ступінь

прив'язаності і почуттів відносно національної території, соціальні почуття типу національної гордості, національного сорому, національної провини тощо.

Відштовхуючись від наукової традиції виявлення структурної будови досліджуваного явища, М. Боришевський (2003) виокремлює наступні компоненти (елементи, чинники) національної самосвідомості особистості:

- національна ідентифікація — знання типових особливостей національної спільноти, з якою дана особистість себе ідентифікує;
- усвідомлене ставлення до історичного минулого, сучасного та майбутнього нації (етносу);
- чіткі уявлення особистості про територіальну спільність нації;
- глибоко усвідомлене, дійове ставлення до духовних та матеріальних цінностей нації.

Отже, національна ідентифікація співвідноситься з національною самосвідомістю як елемент і ціле. Власне в такому ж співвідношенні розглядають ці поняття і деякі зі згаданих вище дослідників, характеризуючи етнічну ідентичність «як когнітивно-мотиваційне ядро етнічної самосвідомості» або «як результат когнітивно-емоційного процесу усвідомлення себе представником етносу чи певний ступінь ототожнення себе з ним». Національна самоідентифікація означається М. Боришевським як усвідомлення людиною своєї приналежності до певного етносу, нації, усвідомлення своєї близькості з нацією, спорідненості з нею.

1.2. Синергетичне бачення шляхів синтезу Сходу і Заходу

Сучасна «західна» цивілізація, яка є наступницею греко-римської античної культури, здавна протиставляє себе так званому «Сходу». Протиставляються східні й західні соціальні цінності, спосіб життя; таке протистояння проходить через різні складові самосвідомості народів світу. «Суперечностями між Заходом і Сходом пояснюється у рівній мірі деякі конфлікти ще в античності, як також у середньовіччі чи навіть у сучасності... Цей вертикальний перекий (який охоплює різні історичні доби) можна б поповнити горизонтальним (який охоплює різні сфери духовного життя). Річ у тому, що суперечності чи різниці на два лади динамізують життя спільнот і стають імпульсом історичних подій: вони зумовлюють гострі удари у виді збройних конфліктів або, навпаки, своєрідне вирівнювання, базоване на трагічній напруженні, яке шляхом внутрішнього неспокою й творчого шукання веде до синтезу чи в гіршому випадку — до синкретизму. Збройні конфлікти стають темою загальної чи політичної історії, а духові процеси складаються на поняття історії культури.

Вважають, що в ході міжкультурних контактів відносно легко запозичуються зовнішні прояви культури, ідеологія, цінності, навіть мова. Але парадигми, пов'язані з підсвідомими комплексами, що характеризують умови, спосіб і характер активності людини у світі, тобто те, що називають етнічними константами, не піддається культурним впливам. Простір завжди сприймається народом через дію в процесі діяльності щодо його освоєння.

Для того щоб людська діяльність на деякій території була можливою, вона має стати об'єктом трансферу етнічних констант і отримати своє значення у рамках адаптаційно-діяльних моделей, що побутують у даному суспільстві. Те, що для народу є «полем діяльності», — це простір, у якому дотримуються «умови діяльності».

Велике значення має та обставина, що на початкових етапах український етногенез відбувався в умовах пограниччя землеробських цивілізацій західного і східного типу, за активної їх взаємодії через посередництво «варварської» скотарської культури. Визначальною характеристикою етносу такого цивілізаційного типу є те, що в рамках «фронтирних» цивілізацій жодна з тенденцій еволюції контактуючих культур, в принципі, не може стати абсолютно домінуючою, аж до того часу, доки не зникне фактор «фронтирності». Це впливає з визначальних структурних особливостей («межових») цивілізаційних систем — переважання начал (основ) багатоманітності над началом єдності. Всякій тенденції в таких тенденціях з необхідністю протистоїть контртенденція, яка досить сильна для того, щоб перешкодити перетворенню превалюючої тенденції на безумовну домінанту розвитку.

Сформульований висновок стосується також тенденції самоствердження «межової» культури в її системній якості: їй протистоїть досить сильна контртенденція до переборення «межовості». Ця контртенденція проявляється в чітко вираженому прагненні частини суспільства до набуття цілісності духовно-ціннісного фундаменту культури на тій чи іншій основі (у нашому випадку — західній чи східній). Реалізація цих прагнень передбачає зміну самого типу культури: або трансформацію «межової» етнокультурної спільноти в самостійну культурну систему, або інтеграцію в одну з існуючих субекумен. Культури Заходу і Сходу виражають дихотомію цілого всесвітньої культури, поділ її на принципово відмінні й багато в чому протилежні культурні моделі. Захід і Схід — це є соціокультурні спільноти, що протягом тисячоліть співіснують, взаємодіють і впливають одна на одну. Особливо напруженими, схильними до конфліктних стосунків західних і східних культурних спільнот постають в межових між цими смисловими полюсами культурних областях. На думку деяких дослідників, до межових культурних спільнот відносяться Росія, Україна, Молдова, Казахстан, Кавказ, країни Близького Сходу, Балкани, Іспанія. Вважається, що в межових культурних спільнотах вступають у конфлікт такі тенденції, які взаємовиключають одна одну. Межові культурні спільноти становлять явища більшої складності, ніж Захід і Схід, окремо взяті. В культурну спільноту природно інтегровані і західні, і східні елементи. Тому такі спільноти становлять систему, побудовану на суперечностях культурних елементів.

На відміну від еволюціоністських і цивілізаційних концепцій формування соціальних спільнот, кроскультурний погляд на природу культурних спільнот ґрунтується на порівнянні цінностей і соціально-психологічних особливостей психіки і поведінки людей різних спільнот.

Основна увага приділяється порівнянню принципів побудови культурних спільнот, що виникають на планеті дифузно, незалежно одна від одної. Центральну проблема кроскультурних досліджень становить характеристика етносоціальних спільнот у вимірах колективізму-індивідуалізму. Витоки виникнення індивідуалізму на ґрунті протестантської етики й духу капіталізму знаходимо у М. Вебера: описуючи релігійні основи капіталізму, він відзначав, що протестантизм в релігійному світовідчутті людей мав «перш за все, один результат: відчуття нечуваної досі внутрішньої самотності окремого індивіда».

Вперше чіткий поділ культурних спільнот за критерієм колективістичності-індивідуалістичності здійснив Г. Ле Бон, гостро критикуючи колективізм і не вважаючи його гуманним способом організації спільноти. Проте деякі дослідники давали негативну оцінку індивідуалістичній культурі.

Т. Тріандіс увів поняття «культурний синдром» для позначення певного набору цінностей, настановлень, вірувань, норм і моделей поведінки, за якими одна культура відрізняється від іншої. Були виокремлені три культурні синдроми: «простота-складність», «індивідуалізм-колективізм», «відкритість-закритість». Ці культурні синдроми докладно розглянуті сучасними дослідниками.

Який можливий сценарій синтезу Сходу і Заходу? У наші дні методами синергетичного моделювання вираховано шість альтернативних сценаріїв еволюції людства, більшість із яких завершуються прогнозованою катастрофою. Тільки один із сценаріїв передбачає прямування до регульованого, стійкого розвитку — цей сценарій умовно називають «сценарієм ноосферизації», оскільки основні риси такого типу розвитку геніально передбачені академіком В. Вернадським. Перехід до ноосфери зачіпає майже всі аспекти людського буття — світоглядні, наукові, технологічні, культурні, освітні, етичні, національно-етнічні, релігійні тощо. Більше того, такий перехід може відбутись тільки у тому разі, коли він буде мати глобальний, загальнопланетарний, загальнолюдський характер, а це, серед іншого, передбачає подолання історичного поділу світу на Західну і Східну цивілізації.

Оскільки процеси розвитку етносів, що є основною підставою для прогнозування, в різних регіонах відбуваються по-різному, виділяють три типи територій, для яких характерні різні прогнозні тенденції.

I. Території, де проживають давно сформовані етноси на своїх історичних територіях. Ці етноси мають спільну мову, виражені особливості культури та ментальності. Прогнозні тенденції:

1) Розпад штучних поліетнічних утворень — для теперішніх країн, на території яких є корінні народи, що не мають власної держави, виявляють (чи виявляли в ХХ столітті) прагнення до незалежності чи автономії, є достатньо чисельними чи територіально виокремленими для формування повноцінної держави. Етнодержавні межі формуються на підставі адміністративного поділу теперішніх етнічних територій. З територій цих одиниць у виняткових

випадках виключаються штучно приєднані території інших тепер недержавних народів чи штучно приєднані території домінуючої нації, якщо ці території для неї історичні й на тепер вона там становить однозначну більшість. Додатково можуть бути включені етнічні території, що є історичними, прилягають до основних виділених і мають достатньо активні історичні міста, тісно пов'язані з цими територіями, чи такі великі міста є в основній виділеній території.

2) Приєднання історичних частин країн, що були штучно виділені з етнічних територій під час здобуття незалежності країни, і в яких тепер ведеться активна боротьба за приєднання до своїх національних держав.

3) Приєднання історичних етнічних територій, що входять до складу імперій, котрі розпадаються, чи інших країн з активними джерелами нестабільності за відсутності колективних регіональних гарантій непорушності кордонів чи за умови активної боротьби корінних меншин проти дискримінації. Крім того (за винятком територій з дуже потужними етнічними центрами), приєднувані території мають бути територіально суміжними з основними державами. Межі формуються аналогічно до 1 варіанту, проте приєднуються лише ті частини території (за адміністративними границями), де існує відповідна етнічна більшість, яка в ХХ столітті активно виявляла прагнення до возз'єднання. Якщо частина етнічних територій вже державного етносу належить іншій національній державі, яка є достатньо стабільною, здатна забезпечити нормальні умови розвитку етнічних меншин і тісний зв'язок їх з національною державою свого етносу, а також має сильну регіональну систему непорушності кордонів, то зміна етнополітичних меж не передбачається.

II. Території, в основному населені малочисельними етносами переважно на своїх історичних землях чи етносами, що перебувають у стадії формування. Прогнозні тенденції:

1) Межі етнополітичних утворень залишаються незмінними у випадках, коли вони переважно збігаються з етнічними межами чи з великими природними розділювачами (море, великі ріки й озера, хребти), причому останнє — за умови достатньої етнічної спорідненості відділеної частини етносу з оточенням для можливого влиття в єдину націю чи за наявності достатньо великих і активних центрів для формування окремої нації.

2) В єдине утворення може об'єднуватися група етнічно споріднених етносів, що історично не мали власних держав і не мають достатніх умов для формування повноцінних незалежних держав (малочисельність, некомпактність, етнокультурна неконсолідованість, повна економічна залежність від сусідів, відсутність деяких з основних соціальних верств), території яких тісно пов'язані географічно, історично, економічно і між якими нема стійких історичних антагонізмів. Зокрема, некомпактністю може бути розсіяність і неприв'язаність до певної території. В новоутворюваній державі має бути єдиний великий культурний і економічний центр тяжіння. Етнополітичні межі формуються на підставі адміністративних меж (якщо вони переважно збігаються з етнічними), географічних ліній розділу,

історичних меж (кордонів колишніх держав, якщо вони в основному збігаються з етнічними), економічно-культурно-комунікаційних меж зон тяжіння.

3) Достатньо сформовані етноси, які можуть створити повноцінну державу, виділяються в окремі утворення, якщо існує хоча б одне активне джерело етнічної сепарації в теперішній державі. В окремі утворення виділяються етноси, які в минулому вже мали власні держави чи які мають достатню соціальну структуру, однозначно мовно й культурно ідентифікуються, мають економічні та комунікаційні умови, достатні для функціонування держави. Межі цих утворень формуються як і у варіанті 2, але з більшим акцентуванням етнічних та історичних меж. До цих утворень в окремих випадках можуть приєднуватися малочисельні споріднені неантагоністичні етноси, що є недостатньо сформованими чи не мають можливостей сформувати окремі етнодержавні структури.

4) Існуючі держави розпадаються, якщо вони не можуть бути консолідовані в єдину державу відповідно до 2 варіанту і якщо в них є достатньо активні центри сепарації чи потенційні економічні або географічні сепараційні підстави (природні багатства, розділеність), чи великі етногенетичні, культурні або історичні відмінності. Розпадаються також теперішні держави, з яких виділяються нові держави відповідно до 2 варіанту. Розпадаються й держави з кордонами, що не відповідають етнічним межам, і в яких є джерела напруженості чи етнічні антагонізми хоча б середнього рівня. Об'єднуватися можуть етнічно однакові частини різних держав, що розпадаються (чи етнічна частина держави, що розпадається, приєднується до рівноетнічного державного утворення), якщо в цьому етносі є активний консолідаційний рух або між частинами немає значних природних меж та приблизно рівноцінних культурно-економічних центрів, або такі центри взаємно доповнюють одне одного.

III. Колонізовані території, на яких корінне населення переважно асимільовано, витіснено чи знищено. Прогнозні тенденції:

1) На окремі етнодержавні утворення розпадаються великі держави, на території яких існують хоча б кілька великих культурно-економічно-комунікаційних центрів тяжіння чи окремі частини яких суттєво відрізняються колонізаційно-етнічно чи культурно-історично. Відповідні частини стають новими етнодержавними утвореннями. Їхні межі формуються на підставі етнічних та адміністративних меж, меж територій корінних етносів, зон тяжіння, природних географічних розділювачів, історичних меж. Відповідно до цього можуть об'єднуватися й адміністративні одиниці. Процеси формування нових етнодержавних утворень супроводжуються процесами формування нових етносів (чи протоетносів) у цих утвореннях. У формуванні нових етносів на колонізованих територіях найбільше значення має етнічний склад колонізуючого населення, культурні особливості корінного населення та нові культурні особливості соціуму, консолідованого спільною територією, економічними й історичними чинниками. Важливим стимулом для консолідації населення певної території та створення на ній

окремого етнополітичного утворення можуть стати спільні соціально-економічні інтереси, що суперечать інтересам більшості населення теперішньої країни. Проте необхідною умовою цього має бути існування хоча б мінімальних етнокультурних підстав для відокремлення.

2) Середні держави можуть розпадатися, якщо немає активного процесу їх консолідації в єдину націю та за наявності умов, аналогічних до 1 варіанту. Можлива також сепарація територій з переважно корінними етносами, якщо вони достатньо чисельні й мають історично державні прецеденти. Досить ймовірними можуть бути процеси успадкування новими етносами культурно-історичних надбань корінних народів. Це, з одного боку, призводить до зміцнення таких держав, а з другого — до можливого відокремлення територій з іншою історично-культурною основою.

3) Невеликі держави є достатньо стійкими стосовно етнотериторіальних змін. Ці зміни можливі лише за наявності глибоких етнічних суперечностей, що періодично переходять у відкриті конфлікти. Об'єднання невеликих держав мало ймовірно, позаяк за час їх існування сформувалися власні владні еліти, яким зовсім не вигідне таке об'єднання. Крім того, дедалі більше виділяються історично-культурні особливості населення цих країн, внаслідок чого виникають і зміцнюються нові етноси. Інтеграційні процеси активно проявляються в економічній сфері та у формуванні регіональних політичних союзів, що не зачіпає етнокультурної сфери й не веде до суттєвого обмеження суверенітету у внутрішніх проблемах.

Для початку ескізно окреслимо переваги синергетики, яка на протигагу моделям лінійного розвитку етносів пропонує звернути увагу на нелінійність процесів розвитку і, відповідно, на такі особливості керування розвитком, коли порядок виникає із хаосу; а також існують «біфуркації», що відкривають безліч можливих шляхів розвитку без видимої можливості навіть ймовірного прогнозу майбутньої траєкторії розвитку. Оскільки в точках біфуркації малі керуючі впливи можуть викликати великі наслідки, то ми втрачаємо можливість віднаходити універсальні закономірності розвитку в їх класичному сенсі. Іншими словами це означає, що центри управління розвитком людини і суспільства втратили свою принципову екстернальність і стали засадничо інтернальними.

В той же час людина та суспільство як складні системи є відпочатково відкритими, нестабільними, нерівноваженими, нелінійними системами при тому, що лінійність, стабільність, врівноваженість виявляються нетривалими моментами цієї нестабільності та нерівномірності. Методологічна парадигма синергетики проголошує врівноваженість відносною і динамічною, а абсолютну врівноваженість — тупиком розвитку. Динаміка живих систем передбачає таке співвідношення стійкості і нестійкості, яке дозволяє «жити» системі за рахунок постійних енергоінформаційних обмінів з довкіллям.

Таке бачення людського суспільства як складної, відкритої, еволюціонуючої системи, в якій хаос, випадковість, дезорганізація є не руйнівними чинниками, а швидше конструктивними, заставляє

переосмислити традиційні схеми управління системою, вивести ефективні правила організації порядку із хаосу.

Якщо людина древніх цивілізацій проходила в своєму житті через одну точку біфуркації в період ініціації, а періоди життя до і після ініціації жорстко регламентувались ритуалами, звичаями і т. ін., то для сучасної людини співвідношення періодів стабільного і невірноваженого, «кризового» розвитку змінилось на користь періодів нестабільності. Аналіз праць з вікової психології засвідчує, що сума часу, яка відповідає віковим кризам вже перевершує суму років періодів стабільності. Тенденція до «розповзання» нестабільності на весь період життя людини від народження до смерті об'єктивно спричинена ускладненням психологічної організації людей постіндустріального суспільства від покоління до покоління: чим більш складна система, тим вона не стабільніша, або інакше — чим складніша система, тим більший час її кризового розвитку порівняно з часом стабільного розвитку.

Ідеї синергетики вже проникли в сучасні психологічні дослідження, наприклад, при вивченні взаємовідносин невірноважених станів з психічними процесами і психічними властивостями було показано, що невірноважені стани обумовлюють широкий діапазон проявів психічних процесів, поділяючи однонаправлену динаміку останніх в сторону стабілізації і високої продуктивності діяльності — або ж знижуючи характеристики та зменшуючи продуктивність. Невірноважені стани основних модальностей мають близький рівень фізіологічної реактивності, відрізняючись в основному особливостями проявів і дисперсією показників психічних процесів.

Дослідження впливу психологічних властивостей на невірноважені стани дозволило виявити таке: загальні властивості темпераменту (емоційність, активність і темп) впливають на психічні стани, виділяючи типові картини феноменологічних проявів станів. Ці відмінності особливо показові при актуалізації врівноважених та негативних невірноважених станів. При позитивно окрашених невірноважених станах відбувається зближення характеристик станів у осіб з різною вираженістю характеристик темпераменту. Тобто стани, що мають високий енергетичний рівень, нівелюють вплив властивостей темпераменту. Тоді як при переживаннях відносно врівноважених станів і станів з низьким енергетичним рівнем ці відмінності демонстративні. У свою чергу властивості особистості визначають міру нестійкості, а також характер динаміки невірноважених станів, що виникають у перебігу невірноважених процесів.

Основний вплив властивостей особистості спостерігається у моменти найбільших дисперсій між амплітудами фазових процесів від негативних невірноважених станів до позитивних невірноважених. Іншими словами, вплив психічних властивостей особистостей найбільше виявляється в точках найвищої нестійкості психічних станів незалежно від знаку станів. Динаміка змін невірноважених станів у період їхньої найбільшої нестійкості відбувається з опорою на сформовані властивості особистості, а з іншого

боку властивості особистості ніби «задають» діапазон змін станів, визначаючи амплітуду останніх. Стійкі властивості особистості, наприклад, самоконтроль, як вольова властивість особистості, актуалізує свій вплив на стан тільки у важких ситуаціях, диференціюючи динамічні особливості неврівноважених станів залежно від рівня сформованості цієї властивості. В звичайних ситуаціях особи з низьким самоконтролем характеризуються більшою продуктивністю психічних процесів (останні вважаються складовими елементами структури станів), протилежна картина характерна для напружених умов, де ефективні особи з високим самоконтролем.

У неврівноважених психічних станах число кореляцій особистісних факторів з психічними процесами збільшується у чотири рази, з фізіологічними характеристиками — у два рази, з поведінковими показниками — у шість разів. Тобто, якраз ці сторони неврівноважених станів зазнають найбільшого впливу з боку особистісних властивостей. Так серед показників психічних процесів до таких сторін належать відчуття, уява, емоції, вольові процеси. З боку фізіологічних характеристик — тонус м'язів, координація рухів, рухова активність, показники дихання. Переживання змінюються за шкалами: сум — оптимістичність, сонливість — бадьорість; поведінка за шкалами: послідовність — непослідовність, обдуманість — необдуманість, адекватність — неадекватність, стійкість — нестійкість.

Іншими словами, впливу особистісних факторів найбільше піддаються сенсорно-перцептивні та емоційно вольові процеси, рухово-м'язові прояви, характеристики емоційно окрашених переживань та поведінки. Дослідженням нестійких психічних станів показано, що структурно-функціональна організація нестійких станів диференціюється залежно від тривалості і модальності станів та їх енергетичного рівня. Якщо функцією тривалих неврівноважених станів (сум, втома, печаль, туга, нудьга і т. ін.) є формування інформаційних моделей (новоутворень), то короткотривалі стани (гнів, радість, злість, обурення, захоплення тощо) пов'язані з високим рівнем психічної активності, забезпечують швидке вирішення виниклої ситуації і досягнення мети поведінковими засобами. Функцією позитивних неврівноважених станів є оптимізація поведінки. У свою чергу негативні неврівноважені стани активують рефлексивні процеси: інтелектуальні функції і пошукову поведінку, направлену на подолання незворотніх ситуацій. У випадку неможливості швидкого вирішення проблеми, людина занурюється в переживання, під час яких відбувається зниження рівня психічної активності.

Ще більш продуктивним має бути застосування синергетики в області соціально-психологічних процесів. Концептуальне поле синергетики дозволяє доповнити теоретичні підходи, орієнтовані на вивчення врівноважених суспільних систем; синергетика дозволяє вивчати системи, яким притаманні як еволюційні, так і біфуркаційні шляхи розвитку. Стадії розвитку в «каналах еволюції» змінюють катастрофи в «точках біфуркації», де відбувається розпад підсистем, що вичерпали потенції інерційного розвитку. При розгляді структурних рівнів розвитку людини як підсистем

великої суспільної системи було виявлено загальні й особливі функції структурних рівнів, їхню ієрархічну організацію та горизонтальну координацію управлінських функцій.

За своїми сутнісними характеристиками розвиток людини детермінований як «знизу», так і «зверху».

Поряд з біологічною преформованістю, яка задана історією розвитку матеріального світу, вже на стадії зародження організму в акті зачаття відбувається зустрічна духовна преформація останнього: таким чином задається багатство потенцій розвитку, які містяться на кожному з рівнів розвитку у згорнутому вигляді.

Синхронне та діахронне (горизонтальне та вертикальне) управління відбувається з оглядом на те, що кожен з рівнів є деякою суперпозицією онто-, філо-, та культурогенезу, тобто може бути розглянутим з точки зору систем більшого масштабу, в яких те, що раніше виглядало як чисто зовнішнє, виявилось «внутрішнім».

Накладання на періоди внутрішньої нестабільності нестабільності зовнішньої, соціально-політичної може перетворити життя людини у суцільний «екстремум», позбавивши навіть «законних» інерційних періодів — дитинства і старості.

Позаяк життя і доля сучасної людини є «перманентною біфуркацією», то стає нормою екстремальний стан індивідуальної долі, а інерційність має відтінок небажаної аномалії, свідченням слабкості енерго-інформаційного забезпечення. У такому випадку побудова моделей розвитку, які б ураховували лінійно-нелінійні або, навпаки, нелінійно-лінійні закономірності розвитку, значно полегшить розуміння процесів керування розвитком людини і суспільства. Нагадаємо, що моделювання є «науковим методом вивчення систем засобами побудови їх моделей, які б зберігали деякі особливості предмету дослідження, і вивчення функціонування моделей з переносом отриманих даних на предмет дослідження».

Слід зазначити, що пропонований підхід не є черговою втечею у метафори і не є переодяганням психології у модну природничо-наукову термінологію: маємо тут справу з елегантною можливістю синтезу феноменологічного та категоріального знання про психіку і суспільство.

Якщо традиційні теорії розглядають розвиток як процес переходу від одного порядку до іншого, то синергетика розглядає розвиток як багаторазове і закономірне чергування порядку і хаосу. А якщо розвиток є закономірне чергування порядку і хаосу, то це означає, що хаос має творчі потенції народжувати новий порядок. Таке народження нового порядку має спонтанний характер і тому синергетику вважають теорією самоорганізації і самоуправління.

Розвиток сучасної цивілізаційної системи відбувається у сфері дії деяких атракторів, тобто в деякій обмеженій області тяжіння одного зі стабільних чи квазістабільних станів системи (Схід — Захід). Під впливом деяких обставин (наприклад, подій 11 вересня 2001 р.) стан системи стає несумісним з даним атрактором і він може бути дезактуалізованим за

рахунок втрати того стану, який визначає область «притягування». У таких випадках система відносно швидко переходить у відносно новий атрактор. Означена перебудова системи і називається катастрофою або біфуркацією.

В умовах катастрофи система може практично втратити «пам'ять», а це означає, що подальша доля системи мало залежить від характеру її попереднього розвитку. Превалюючу роль починають відігравати ті стохастичні фактори, дії яких підлягає система у період біфуркаційних перебудов.

Розвиток людства є рух до деякого глобального атрактора чи суператрактора, до деякого ідеалу розвитку і саморозвитку.

Прямуювання системи до суператрактора обумовлено її прагненням до максимальної стійкості. Прагнення до стійкості може проявлятися як прагнення до мети, але може бути ніяк не пов'язаним з метою.

Суператрактор — межа самоорганізації системи і є результатом свідомої діяльності людини. З іншого боку суператрактор постає як результат реалізації загальнолюдського ідеалу людського розвитку і є наслідком диференціації та інтеграції ідеалів різних культур і народів.

Синергетика своєрідним чином поєднує індивідуальний та цивілізаційний розвиток, забезпечує коеволюцію матеріального і духовного, душі і тіла.

Якщо у стійкому режимі саморозвитку системи її динаміка детермінована, і всі майбутні стани визначаються найближчим минулим, то біля точки біфуркації система поводить себе непередбачувано. Важливу роль починають відігравати випадковості, другорядні фактори. Вплив незначних «дрібниць» може досягти колосальних масштабів — їх більше нічого не стримує, система втрачає властивість авторегулювання.

На щастя не тільки дрібниці але й добре продумана система управлінських впливів може відіграти роль того фактору, котрий визначить рух системи в напрямку обраного сценарію розвитку. А тоді вступає в дію ще одна особливість дисипативних систем, передбачених теорією: починаючи з деякого рівня режим руху системи стане стійким — система набуває властивості атрактора. В режимі атракції випадкові відхилення автоматично придушуються, система рухається по обраній траєкторії. В цьому стані, очевидно, вже не минуле, а майбутнє визначає динаміку системи.

Тому при моделюванні системи, яка проходить точку біфуркації, кризи, важливо таким чином підібрати комплекс параметрів порядку, щоб з їх допомогою можна було визначити раціональну програму управлінських впливів.

Принципова відмінність синергетичної методології управління саморозвитком від класичної полягає у тому, що класичний принцип «свобода є усвідомлена необхідність» міняється на інший — «свобода — це усвідомлене право і відповідальність вибору».

Отже, синергетика як наука про самоорганізацію і самоуправління вивчає складні системи в умовах нестійкої рівноваги або динаміку їх самоорганізації поблизу точок біфуркації, де незначна управлінська дія

призводить до значних і непередбачуваних наслідків для системи. Синергетика стає новим світобаченням та інструментом між-та наддисциплінарного пізнання. Синергетика здатна задати культурно-історичні конфігурації індивідуального та загальнолюдського суператрактора Сходу і Заходу.

Таким чином, синергетика надає можливості теоретико-експериментальної верифікації, вивчення, перетворення і переосмислення окцидентальних і орієнтальних чинників через призму індивідуальної та етнічної психології українського народу; наукового обґрунтування психофізіологічних (функціональна асиметрія мозку) та соціально-психологічних (землеробство і скотарство як провідні діяльності на певних історичних циклах) системоутворюючих чинників етногенезу.

У наші дні людство переживає гостру фазу процесу зіткнення орієнтальної та окцидентальної цивілізацій. Україна, перебуваючи у зоні біфуркаційних процесів, має історико-психологічні підстави стати каталізатором глобального проекту синтезу Сходу та Заходу, зіграти роль загальнолюдського суператрактора віртуальної перспективи, здатної задати новий образ світобудови на виході із точки біфуркації.

Аналіз сучасної політичної ситуації та історичних закономірностей формування етносів національних держав дозволяє відповісти на запитання трендів етнічних змін. Для прогнозування змін на етнічній карті треба виділити основні загальні чинники, які спричиняють і спрямовують геополітичні тенденції. Передусім необхідно прийняти певну концепцію щодо напрямку глобальних процесів, які очікуються у XXI столітті. Сучасні дослідники вбачають чотири основні засади процесів глобалізації:

1) Усі процеси в світі мають початок і кінець. Наслідком цього має бути апокаліптичне завершення етнічної історії. Есхатологія загалом і християнська есхатологія, якою ми керуємося передусім, не дає ні конкретної форми, ні конкретної часово-просторової прив'язки апокаліптичного процесу. Очевидно, ми не можемо досягнути, наскільки тотальним буде знищення старого світу, наскільки радикальними будуть зміни і в яких сферах це насамперед проявиться. Зокрема, цілком можливо, не йдеться про повне фізичне знищення світу, а про докорінну зміну його духовних основ. Можливо, докорінність і руйнівність змін залежить від духовного рівня людства та сили позитивного начала в його діяльності. Це повністю відповідає призначенню пророцтв у християнстві. Згадаймо хоча б пророка Йону, пророцтво якого щодо загибелі Ніневії не збулося, оскільки ніневітяни послушалися пророка й покаялися за свої гріхи. В будь-якому випадку, висновки про апокаліптичні витoki сучасної цивілізації мають не лише теологічні, а й науково-історичні підстави. Тому переапокаліптичні ознаки й аналогії задають напрям і властивості глобальних процесів, зокрема геополітичних.

2) Політичні, економічні та культурні процеси в світі не містять у собі того, що задає їх спрямованість. Напрямок цих процесів, як і тривала та стійка координація дій людей, задається ідеями, що формуються на інформаційному

рівні. Тому конкретні ідеології в конкретних частинах світу та спричинені ними геополітичні процеси є наслідком взаємодії (точніше, суперництва) основних духовних систем. Різні духовні системи, що є системами взаємодії людей і народів зі сферою духовного, передбачають не лише різні, часто антагоністичні, форми такої взаємодії, але й зв'язок з різними, зокрема протилежними між собою, основами цієї сфери. Крім того, основні сучасні духовні системи відповідають різним етапам духовного розвитку людства. Взаємодія духовних систем, основами яких є релігійні системи, виявляється у взаємодії морально-етичних принципів, культур і цивілізацій. Разом з тим, у процесах і суперечностях міжнародної політики проявляється й боротьба ідей, що безпосередньо пов'язані з різними системами.

3) Матеріальною складовою рушійних сил геополітичних процесів є боротьба за ресурси. Ресурси Землі (мінеральні, аграрні, енергетичні, водні, комунікаційні, територіальні тощо) розподілені нерівномірно, до них різні умови доступу, вони використовуються нерівномірно в часі й, що найважливіше, розподіл ресурсів зовсім не відповідає розподілу населення. Тому переважна частина ресурсів зосереджена на малозаселених територіях, населення яких не потребує швидкого їх використання. Проте на це претендує населення інших, густозаселених територій, причому між різними територіальними та соціальними групами густозаселених місцевостей існує активна та жорстка конкуренція щодо цього. Боротьба за ресурси була одним з основних геополітичних чинників протягом усієї історії людства. Проте тепер, очевидно, розпочався новий етап цієї боротьби, пов'язаний з безпосередньою загрозою виснаження багатьох важливих ресурсів, відсутністю вільних територій на суші, дедалі негативнішим впливом вичерпання ресурсів та інших результатів людської діяльності на рівновагу природних процесів, що несе очевидну загрозу глобальних катаклізмів.

Це зумовлює необхідність глобального регулювання споживання ресурсів. Проте різні геополітичні сили зацікавлені в різних правилах і нормах такого регулювання.

4) Історія людства є передусім історією народів, а основним результатом діяльності народів є їхні культури. Хоча культури народів інтенсивно взаємодіють, вони не містять внутрішніх джерел взаємного антагонізму. Культури народів не борються між собою, а, взаємно доповнюючи одна одну, становлять основний здобуток світової цивілізації. Оскільки основою народу є його культура й між культурами народів немає антагонізму, антагоністичні стосунки не є невідворотною особливістю взаємодії народів. Найліпші умови розвитку культури одного народу не лише не суперечать найліпшим умовам для розвитку іншого народу, але й сприяють їм. Перехід від боротьби до співробітництва вказує на новий рівень національно-культурної зрілості народів. У таких умовах виникає можливість суттєвого наближення до одночасно оптимальних умов розвитку всіх народів. Політично такі умови можуть бути реалізовані лише в незалежних національних державах (причому національні держави розглядаємо не як

етнічно цілком однорідні, а як такі, що ґрунтуються на національній культурі певного народу).

Таким чином, етнонаціональна самоідентифікація є невід'ємним компонентом етнонаціональної самосвідомості особистості і становить одну з провідних її характеристик.

1.3. Український етнос в умовах системної світової кризи

На теоретичному та емпіричному рівнях дослідження було підтверджено припущення, згідно якого кількісний і якісний склад елементів етносу як системи засвідчує, що маємо справу з неординарним явищем етнопсихогенези, коли структура етносфери попри присутні у цій структурі іноетнічні вкраплення та надетнічні утворення давніх і новітніх часів є досить стійкою до глобальних змін, що є парадоксальним явищем утворення із чутливих до зовнішніх впливів елементів досить стійкої структури. Ще одним результатом дослідження є та особливість етногенези українців, яка, на думку автора, буде гальмувати процеси знеособлення українського народу, є незавершеність етногенези. Це той випадок, коли недоліки приносять вигоду – незавершена націогенеза зберігає більший потенціал націозбереження, ніж він міг би бути після завершення націотворення.

Наукове розроблення питань етнічної психології завжди було актуальним теоретично (для філософії, педагогіки, мовознавства, мистецтвознавства і інших гуманітарних дисциплін, біології тощо) і практично (для педагогічної, медичної, юридичної, мистецької і інших галузей суспільної практики).

Класична етнопсихологія виокремлює наступні універсальні принципи етнічної історії Європи:

- етноси в певний час народжуються, проходять певний життєвий цикл і неминуче гинуть, розчиняючись серед сусідів, або стають модерними націями;
- вік етносу можна визначити ретроспективно, шляхом встановлення за допомогою різних дисциплін (історія, археологія, мовознавство, етнопсихологія, антропологія тощо) початку безперервності етнокультурного розвитку конкретного народу;
- переважна більшість європейських народів, що жили в зоні культурно-історичного впливу Римської імперії, народилися в ранньому середньовіччі у V-VII ст. (французи, німці, англійці, іспанці, чехи, серби, хорвати, поляки та ін.);
- племінний етап розвитку європейських етносів почався на зорі середньовіччя і закінчився в IX - X ст. їх консолідацією у власних державах (Англійській, Французькій, Чеській, Сербській, Польській Давньоукраїнській та ін.), які нерідко поширювалися на етнічні території сусідніх народів, набуваючи форм середньовічних імперій (Англійська, Іспанська, Французька, Польська, Київська Русь);

- у відсталих провінціях імперій в процесі їх колонізації метрополією зароджувалися молоді постімперські етноси. Вони виникали внаслідок синтезу місцевих традицій з мовно-культурним комплексом імперського народу-завойовника і починали власне історичне буття з моменту відокремлення від імперії. Так, на варварській периферії Римської імперії народилися романські народи (іспанці, португальці, французи, румуни та ін.). Давньоукраїнська імперія породила на своїх кордонах московітів (росіян) та білорусів.

На цьому історичному тлі доцільно конкретизувати засадничі принципи, що детермінують процес і результат етнопсихогенезу українського народу на сучасному етапі його історії в умовах глобалізації:

Український етнос є складною системою, що розвивається під дією історичного і культурного чинників, розгортаючись у просторі й часі за певними законами. Незважаючи на порівняно недавнє прийняття нинішнього етноніму, українці як етнос протягом століть характеризуються відносно стабільними рисами психічного складу (ментальності) і доволі розгалуженою субетнічною структурою, що свідчить про життєздатність етнічної системи.

Поняття українського етносу набуває сенсу лиш остільки, оскільки він (етнос) відрізняє себе від інших, тобто протистоїть їм за принципом «ми – вони».

Характерною рисою українського етносу як системи є його структурованість, що дістало вияв в існуванні субетнічних груп. Протягом історії етносу відносини між ними складаються по-різному, часом загострюються до конфліктного рівня, але основна функція таких груп полягає в підтримуванні життєздатності етнічної системи шляхом неантагоністичного суперництва. Тому система тим життєздатніша, чим їх більше, і навпаки, максимальне спрощення етнічної структури знаменує занепад етносу.

Набір ознак матеріальної і духовної культури, за якими різняться етноси надзвичайно широкий і різноманітний. До них належать мова, народне мистецтво, релігія, звичаї, обряди, традиції, спосіб господарювання тощо. На ці ознаки традиційно орієнтується класична етнопсихологія. Проте на сьогодні уже доведено, що жоден з перелічених і будь-яких інших компонентів етнічної структури не може розглядатись як необхідний і достатній. Як правило, етнодиференціюючу функцію в кожному конкретному випадку ефективно виконує лише той компонент етнічної структури, який відрізняє даний етнос від найближчих сусідів; причому набір цих компонентів з часом може змінюватися. Таким чином, правомірно припускати, що етнокультурні ознаки в етнічному плані виражають якусь феноменологічно невловиму сутність.

Природа етнічних утворень (сутностей) поки що не має задовільних наукових пояснень. Та незалежно від погляду на неї очевидно, що вона реалізується насамперед у психіці носіїв етнічних ознак як регуляторі поведінки етносу. Етнос як реальність сприймається саме завдяки своїй

психологічній єдності, відносній однорідності специфічних психічних властивостей. Тому, попри всю теоретичну невизначеність і «розмитість» таких понять, як психічний склад етносу, його ментальність, національний характер тощо, є підстави вважати, що саме вони відображають найбільш істотні етнічні реалії.

Етнопсихологічні ознаки є не стільки індивідуальними, скільки популяційними, проявляється не в індивідуальних реакціях окремих людей, а в колективних психологічних рисах, що, у свою чергу, впливають на індивідуальні характеристики і властивості окремих представників етносу.

При цьому слід мати на увазі, що унікальними є не окремо взяті психологічні особливості самі по собі, а тільки їх поєднання, тобто структура.

Особливе місце серед психологічних характеристик етносу займає етнічна самосвідомість. Більшість етнопсихологів проголошують, що етносом може вважатися лише та спільнота, яка усвідомлює себе як таку; відповідно представником даного етносу можна вважати тільки того індивіда, який усвідомлює себе в цій якості.

Через те, що природний перебіг етногенезу в Україні було порушено внаслідок її колоніального та напівколоніального становища, здійснювалося цілеспрямоване розхитування етнічної системи з метою формування «радянської ментальності» нової історичної спільноти людей. Одним з найголовніших напрямів досягнення цієї мети було штучне підстьобування міграційних процесів у поєднанні з відповідною ідеологічною обробкою як місцевого населення, так і мігрантів. Міграційні процеси мали глобальні етнопсихогенетичні наслідки, але не зовсім ті, які очікувалися їх ініціаторами. Так, є дані, які свідчать, що вихідці з Росії попри все втрачають первісну етнічність швидшим темпом, ніж корінний етнос.

На початкових стадіях етногенезу ментальність (психічний склад) етносів формується здебільшого (хоча й не завжди) за допомогою специфічних засобів спілкування (національної мови) і ритуально-звичаєвої культури. Але в подальшому ментальність перетворюється на самостійний, більше того, визначальний етнічний чинник, який швидше зумовлює зовнішні етнокультурні ознаки, ніж зумовлюється ними. Разом з тим великий вплив мігрантів, звичайно, позначився на психічному складі українського населення, його звичаях і традиціях. Як наслідок, на Півдні та Сході України розпочалося формування нових субетнічних груп українського народу — переважно російськомовних, але наділених рисами головним чином українського менталітету.

В етногенезі, особливо в утворенні субетнічних груп, значну роль відіграють асиміляційні явища, що пояснюється лабільністю людської психіки, її великими соціально-адаптивними можливостями. Потрапляючи до нового етнічного середовища, більшість людей швидко переймається його ментальністю (а не лише засвоює мову та культуру, як іноді гадають). Міжетнічні контакти мігрантів з місцевим населенням помітно модифікували етнічну систему, що існувала в Україні, однак не могли змінити загального

напряму її розвитку. Переїжджаючи в Україну, мігранти опинилися в її етнічному середовищі, яке завжди відзначалося дуже високою концентрацією. Тому є підстави вважати, що протягом наступних десятиліть паралельно з русифікацією етнічних українців розгортався невидимий зовні і переважно неусвідомлюваний процес асиміляції мігрантів корінним етносом. Перемішуючись з українцями на популяційному рівні, мігранти постійно піддавалися потужному впливові їхнього етнічного поля, пристосовувалися разом з ними до одних і тих же самих географічних та соціальних умов життєдіяльності, що об'єктивно забезпечували розширене відтворення, в тих чи тих видозмінах, специфічно української ментальності.

На рівні конкретних індивідів головною етнопсихологічною проблемою є проблема етнічної ідентичності (тотожності). Процес етнічної самоідентифікації доволі складний, багатомірний, вимагає від суб'єкта більших або менших внутрішніх зусиль, часом проходить болісно і не завжди завершується успішно. Жодна людина, усвідомлює вона це чи ні, не може існувати поза етнічною системою.

Висновки. Процес формування в Україні нових субетносів в умовах радянської дійсності, зрозуміло, не міг одержати адекватного завершення на рівні етнічної свідомості. Будучи зумисне дезорієнтованою щодо можливих критеріїв етнічного самовизначення, вона перебувала і почасти ще залишається в аморфному, латентному стані. Представники нових субетнічних груп здебільшого вважали себе або ж «радянськими людьми», або ж просто «мешканцями даної території». Сьогодні вони, як свідчать опитування, уже перейнялись усвідомленням своєї етнічної однорідності (і через те негативно ставляться до ідеї культурної автономії національних меншин, вважають, що реалізація цих ідей роз'єднала б їх, одне слово, не хочуть бути меншинами), проте ще погано усвідомлюють свою приналежність до українського народу в цілому. Це, у свою чергу, породжує складні політико-психологічні проблеми, зокрема в плані протистояння «старих» і «нових» субетносів, тенденцій сепаратизму тощо.

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ В ЕПОХУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

2.1. Національна самосвідомість в сучасному науковому дискурсі

Проблема самосвідомості є однією з центральних і досить розроблених в загальній психології та психології особистості. Як показує аналіз психологічної літератури, найбільш дослідженими є питання, пов'язані з природою, структурою, особливостями прояву самосвідомості особистості.

Водночас дискусійним залишається питання внутрішньої узгодженості Я-образів людини, що становлять зміст самосвідомості, про ступінь їх когнітивної складності та диференційованості. Спірними є також питання, пов'язані з трактуванням самосвідомості: одні автори ототожнюють самосвідомість з Я-концепцією, інші, хоча й не заперечують взаємозв'язку даних понять, все-таки вважають їх самостійними категоріями.

Відкритим залишається питання про класифікацію різних видів самосвідомості. На сьогоднішній день недостатньо робіт, де б дослідження окремих видів самосвідомості здійснювалося в контексті родового поняття – самосвідомості. Це відноситься і до розгляду такого виду самосвідомості, як етнічна та національна, яка вивчається в основному через призму становлення і розвитку того чи іншого етносу.

В даний час поняття «етнічна самосвідомість» займає досить стійкий статус в термінологічному апараті сучасної психології та активно використовується для опису системи уявлень людини про себе як етнічний суб'єкт.

У психології визначилися деякі загальні акценти в аналізі етнічної самосвідомості: підкреслюється його основна роль у визначенні приналежності людини до певної культури, акцентується увага на значенні етнічної самосвідомості у розвитку особистісних якостей, у набутті людиною власної ідентичності та адаптивності в суспільстві.

З іншого боку в психологічній науці триває дискусія про теоретичні та емпіричні підходи до вивчення етнічної та національної самосвідомості, а також щодо структури і функцій цих феноменів.

Загалом самосвідомість дослідники визначають як здатність людини усвідомити саму себе, своє «Я», свої потреби, інтереси, цінності, своє буття і його сенс, власну поведінку й переживання тощо. На відміну від свідомості, самосвідомість орієнтована на осмислення людиною своїх дій, почуттів, думок, мотивів поведінки, інтересів, своєї позиції в суспільстві. Самосвідомість характеризується специфікою суб'єкт-суб'єктних відносин на відміну від специфіки свідомості, яка обумовлена суб'єкт-об'єктними відносинами зі світом [36, с. 14].

Національна самосвідомість в сучасній українській науці досліджується у контексті: аксіологічної психології [1, 5, 9, 11, 23, 36, 37, 40], етно- та націогедези [12; 13, 41], соціальної психології [22, 29], психоаналізу [9], психології особистості [4, 18, 20, 29, 31, 40] та ін.

Термін «національна свідомість» – це базовий концепт національної психології [23, с. 165]. Предметом вивчення національної психології є національно-психологічні особливості народів, тобто їх психічний стан. Однак, на сьогоднішній день в науці немає єдності з приводу того, що конкретно повинна вивчати національна психологія.

Одні науковці в межах національної психології досліджують психологічні характеристики у зв'язку з культурою, інші з етносом або нацією. В цьому конкретному випадку ми погоджуємося з думкою Михневича О. А., який зазначає, що поняття «психологічний склад нації» є досить складним для операційного визначення. Саме тому науковці означеної галузі впродовж багатьох років здійснюють спроби відшукати еквіваленти вищезазначеному поняттю. Поняттями-синонімами є: «національна свідомість», «етнічна свідомість», «етнонаціональна свідомість», «національна ідентичність» тощо [1, с. 89].

На нашу думку, введення такої кількості понять вказує на багатоаспектність та складність проблеми національної психології, проте не вирішує теоретико-методологічних та практичних завдань означеної галузі досліджень. Доречно зауважити, що вище згадані терміни є в певній мірі близькими за значенням, однак не є ідентичними. Саме тому в останні роки стали з'являтися дослідження, які вказують на різність таких концептів як «національне» та «етнічне», «ментальність» та «менталітет» тощо.

Національна свідомість – це складна система духовних феноменів та їх утворень, які сформувалися в процесі історичного розвитку нації, відображають основні засади її буття. Національна свідомість має різні рівні функціонування: буденний, масовий, елітний, теоретичний, державно-політичний і являє собою систему компонентів духовної сфери (знань, уявлень, спогадів, ідей, ідеалів, інтересів, настанов, соціальних норм, здобутків, устремлінь і т.д.), опосередковану почуттям спільнотної єдності, що відображає реалії життєдіяльності нації і визначає напрями та способи взаємовідносин і взаємодії як окремих представників нації, так і національної спільноти в цілому.

Важливим видається звернути увагу на відмінність понять національної свідомості та національної самосвідомості. Означені поняття не є синонімами. В цьому аспекті проблеми ми погоджуємося з думкою ряду дослідників [5, 9, 23], які стверджують, що перше поняття є більш широким і охоплює більш широкі реалії порівняно з другим, а друге можна розглядати як складову частину першого, як саморефлексію національних відносин, з'ясування свого місця і власної позиції в системі міжнаціональних відносин, усвідомлення себе як представника і суб'єкта національної спільноти.

Національна свідомість переважно має зовнішню спрямованість, національна самосвідомість – внутрішню (самопізнання, самоосмислення, самооцінка, ієрархізація компонентів духовного відповідно до усвідомлених національних інтересів, саморегуляція, самореалізація, самоутвердження та пошук свого власного місця в колі інших національних спільнот). Якщо

національна самосвідомість проявляється як на рівні індивіда, так і на рівні спільноти, то національна свідомість передусім на рівні спільноти [9, с. 101].

Крупник Е. П., наприклад, пропонує досліджувати національну самосвідомість через пізнання функцій, які вона виконує. Він виділяє регулятивну, пізнавальну та пристосувальну функції, які детермінують діяльність суб'єкта [16, с. 48]. Національна самосвідомість, на його думку, є усвідомленням належності до певної соціально-етнічної спільноти, осмислення становища своєї нації в системі суспільних стосунків, розуміння національних інтересів, взаємостосунків своєї нації з іншими соціально-етнічними (національними) спільнотами, що проявляється в ідеях, почуттях, устремліннях [16, с. 49].

Борисов В. В. визначає національну самосвідомість як систему – сукупність елементів, що знаходяться у відношеннях і зв'язках між собою, утворюючи тим самим певну єдність. Національна самосвідомість є складною системою, яка виконує певні специфічні функції. Поняття національної самосвідомості охоплює теоретичні, буденні, масові й особистісні, власне національні та запозичені й асимільовані ідеї, настанови, культурні здобутки, що утворюють духовний універсам особистості. Як історично багатоступеневий, багаторівневий, структурно складний, неоднозначний у своїх проявах феномен, національна самосвідомість водночас постає як система, де кожен з елементів тісно взаємозв'язаний з іншими та із системою в цілому [4, с. 46].

Національна самосвідомість – у розумінні О. А. Міхневича – це внутрішньо усвідомлена ідентифікація особистості зі своєю нацією; система її уявлень про спільність історичного минулого, теперішнього, перспектив розвитку, можливості досягнень нації в її цілісності і єдності; економічна, територіальна, культурно-мовна та державна спільність; становище в структурі суспільних, у тому числі міжнародних стосунків; усвідомлення національних потреб, інтересів, ідеалів та цінностей, а також духовної індивідуальності [23, с. 178].

Варто відзначити, що в сучасній західній науці більш поширеним є поняття національної ідентичності, що фактично відповідає поняттю національної самосвідомості у вітчизняній науці. Серед сучасних російських дослідників є теж когорта тих, хто вживає термін національна ідентичність у розумінні національного самоусвідомлення. Так, зокрема, Сургуладзе В.Ш., так само як і Міхневич, визначає національну ідентичність як самоусвідомлення індивіда чи групи, що визначається відповіддю на запитання: хто? У протиставлення всім іншим: «Ми» і «Не ми».

Він стверджує, що ідентичність – це ієрархічний, такий що ділиться на цілий ряд мікроідентичностей психосоціальний феномен, який має ситуативний характер, що міняється в залежності від обставин та виникає у процесі соціалізації особистості як комплекс суб'єктивних образів об'єктивної реальності зовнішнього світу, які відбиваються у свідомості та волі індивідів та груп [40, с. 28, 31].

Мирослав Андрійович Чепа, представник української когорти психологів, вважає, що ідентичність індивіда базується на відчутті тотожності самому собі й безперервності свого існування, а також на усвідомленні того факту, що власні тотожність і безперервність визнаються оточенням [41].

Досить цікавими у розумінні національно-психологічних явищ є міркування Гнатенка П. І., який розглядає етно- та націотворчі процеси в площині психоаналізу. Тому і у формуванні національної самосвідомості, на його думку, є досить вагомим вплив ірраціональних явищ несвідомого. Визначальною закономірністю національної самосвідомості він називає її детермінованість соціально-економічними та історичними умовами життєдіяльності нації [9, с. 100]. Національна самосвідомість розвивається у протиріччях, деколи болюче, що обумовлено її власною протирічливою природою. Гнатенко особливої уваги в дослідженні процесу формування національної самосвідомості надає розвиткові національної мови.

За останні 5 років найбільш знаковою в українській психологічній науці з проблеми національної самосвідомості особистості, на нашу думку, є монографія «Дорога до себе. Від основ суб'єктності до вершин духовності» Мирослава Йосиповича Боришевського – провідного українського психолога, в якій представлено дослідження психологічної сутності самосвідомості особистості. Національна самосвідомість, за Боришевським, – це усвідомлення особистістю себе часткою певної національної (етнічної) спільноти та оцінювання себе як носія національних (етнічних) цінностей, що склалися у процесі тривалого історичного розвитку національної спільноти, її самореалізації як суб'єкта соціальної дійсності. Національній самосвідомості конкретної особистості, як і самосвідомості всіх представників нації, з якою конкретна особистість себе ідентифікує, притаманне прагнення до самовираження і самореалізації своєї національної сутності, неповторності, потреба зайняти гідне місце серед інших національних спільнот та зробити помітний внесок у розвиток людської історії [5, с. 318, 319].

Прагнення кожної цивілізованої національної спільноти до виявлення та реалізації своїх національно своєрідних особливостей органічно поєднується із потребою у виявленні та розвитку в собі загальнолюдських характеристик. У такому разі виразно виявляється принцип діалектичної спільнотності загального та специфічного.

Розвинута національна самосвідомість особистості, вважає дослідник, передбачає гармонійне поєднання у своєму змісті таких аспектів:

1) здатності особистості усвідомлювати специфічні особливості нації (етносу), з якою вона себе ідентифікує;

2) усвідомлення значущості знань про те, як ставляться до особистості та нації, що з нею ця особистість себе ідентифікує, представники інших національних спільнот;

3) усвідомлення того факту, що кожна національна спільнота завдяки лише їй притаманним специфічним особливостям, що органічно поєднуються із загальнолюдськими характеристиками, служить невичерпним

джерелом збагачення всіх інших етносів, націй, які разом становлять людство [5, с. 319].

На наш погляд, науковий інтерес до вивчення національної самосвідомості повинен тільки зростати, тому що суспільну значимість окресленої проблеми неможливо переоцінити. Видатний російський філософ М. Бердяєв цілком слушно стверджував, що є лише один історичний шлях досягнення вищої вселюдськості, єдності людства – шлях національного зростання і розвитку, національної творчості, вселюдськість розкриває себе лише під виглядом національностей, а денационалізація є чистісінька порожнеча, небуття.

2.2. Індивідуальний та колективний аспекти національної самосвідомості

Взаємозв'язок індивіда та соціуму спостерігається протягом всієї історії людства, в процесі філогенезу постійно існувала проблема соціального відтворення, що відбувається із двох взаємопов'язаних сторін: з одного боку – збереження, з іншого – зміна суспільства. З огляду на проблему формування соціальної солідарності та при цьому проблему збереження особистісної автономності, що постають у сучасних постіндустріальних суспільствах, залишаються актуальними питання механізмів впливу на масову свідомість, питання маніпулювання особистістю через соціальні та етнічні групи, а особливо важливою у цій царині постає проблема гармонійного розвитку національної самосвідомості як спільноти, так і окремої особистості. Спроби вітчизняних та зарубіжних дослідників відстежити внутрішню динаміку процесу становлення і конституювання національної самосвідомості особистості було здійснено останнім часом у низці досліджень, присвячених проблемі формування та розвитку національної самосвідомості особистості [3, 7, 9, 15, 18, 21]. Але немає дослідження яке б всесторонньо розкрило механізми кореляції колективного та індивідуального аспектів самосвідомості та особливості їх взаємозв'язку.

В онтогенетичному розвитку індивідуальна та колективна складові свідомості вступають у складне динамічне співвідношення, що є вкрай важливим для процесів саморегуляції та підтримки стабільності соціуму.

Це протиріччя досить чітко відбивається у специфіці індивідуальної та колективної свідомості. Перша характеризується пластичністю та динамічністю, а друга – ригідністю, прагненням стабільності. Таке якісне співвідношення є не лише гарним регулятором темпів історичного розвитку, але й забезпечує перевірку «особистісних ініціатив» та їх коректність. Бо коли слабне фільтр інертної колективної свідомості, у соціальну реальність досить легко починають проникати суспільні новації, які можуть нанести непоправної шкоди для спільноти.

Ще Вунд свого часу підтверджував тісний взаємозв'язок психології народів та індивідуальної психології. На його думку при аналізі складних душевних процесів психологія народу може мати вплив на дослідження

індивідуальних станів свідомості [8, с. 212]. Він вважав, що у мові, міфах та звичаях повторюються, як на вищому щаблі розвитку, ті ж елементи, із яких складаються наявні стани індивідуальної свідомості. Мова надає духовному змісту життя ту зовнішню форму, яка вперше дає їй можливість стати спільним надбанням. А у звичаях цей загальний зміст виливається у форму схожих мотивів волі. Подібно до того як при аналізі індивідуальної свідомості уявлення, відчуття і воля мають розглядатися не як ізольовані сили чи здібності, але як невід'ємні частини одного і того ж потоку душевних переживань, – мова, міфи та звичаї являють собою спільні духовні явища спільноти, які так тісно зрослися, що одне з них не мислимо без іншого. Вони являють собою не якісь окремі фрагменти творчості народного духу, а самий цей дух [8, с. 228].

Щодо самосвідомості, в індивідуальній психічній діяльності людини вона є складним розгорнутим у часі процесом опосередкованого пізнання себе. Цей процес через усвідомлення окремих ситуативних образів та їх інтеграцію веде до формування цілісного Я. Утворення відношення людини до самої себе є найпізнішим у порівнянні з іншими властивостями психіки.

Процес раціоналізації, який дозволяє свідомості формувати абстрактні концепції і створювати послідовний погляд на світ, доходить до кінцевої фази розвитку, що лише зараз починає реалізовуватися в сучасній людині. «Диференційований світ відбиває самодиференціюючу свідомість». [28, с. 343]. Лише пройшовши через багато об'єктів відносин, свідомість сама стає об'єктом самосвідомості. Має накопичитися досвід великої кількості подібних усвідомлень себе суб'єктом поведінки, щоб самовідношення перетворилося на рефлексивність. Саме ця властивість довершує структуру особистості і забезпечує її цілісність.

Національна самосвідомість у сучасному розумінні є досить пізнім утворенням в психіці людини. Для практикуючого психолога національна самосвідомість особистості – рівень її розвитку – може бути вагомим компонентом, що транслює важливу інформацію для розуміння людини і того, як вона живе. Загалом можна сказати що індивідуальна національна самосвідомість, її характер, рівень, динамічність як психічної складової великою мірою залежить від рівня сформованості особистості, від того наскільки особистість актуалізована у соціальному – національному – контексті.

У соціальному вимірі національна самосвідомість відіграє важливу роль у формуванні цілісності спільноти, особливо на сучасному етапі суспільного та цивілізаційного розвитку, коли найбільш оптимальним різновидом спільноти є нація, і саме рівень національної самосвідомості громадян визначає життєспроможність спільноти, її конкурентоспроможність.

Коллективна національна самосвідомість являє собою сукупність поглядів і оцінок, думок і відносин, що виражають зміст, рівень і особливості уявлень членів національної спільноти про свою історію, сучасний стан та

майбутні перспективи свого розвитку, а також про своє місце серед інших аналогічних спільнот і характер взаємовідносин з ними.

Та головна проблема полягає у тому, яким чином особистість впливає на формування національної самосвідомості спільноти, а спільнота у свою чергу формує відповідну самосвідомість окремої людини. Московічі у своїй роботі «Машина творящая богов», розглядаючи проблему суспільної єдності говорить, що «суспільство скрізь народжується із середини. Ніби із пристрастей, що витікають від кожного з нас, зшитих воедино численними вчинками в численних ситуаціях» [8, с. 49]. Таким чином об'єднані і захоплені, ми відчуваємо себе, здаємося собі різними, наділеними ще більшою енергією. Вона привносить доцільність в людські справи, навіть коли історія попереджає нас про неможливість підтвердити правильність цих цілей і досягти їх без небажаних побічних ефектів.

Коллективна свідомість, діючи із середини кожної людини, здатна забезпечити гармонію спільноти. Вона в решті решт стає психічною реальністю, що маскується новою суспільною реальністю, виробленою органічними формами солідарності.

Вплив колективної свідомості на індивідуальну є набагато більшим ніж може видаватися. Суспільство органічної диференціації не змогло б утримуватись в одному і тому ж стані, якби поза чи поверх договірної форми правління не існувало б імперативів і заборон, цінностей і колективних святинь, які прив'язують людей до всього суспільного. За Московічі влада колективних уявлень є основоположною у тій мірі, в якій вони являються інтеріоризованими у свідомості членів суспільства, яка продовжує існувати незалежно від них в мові, установках та традиціях. Вони утворюють середовище, в якому ми живемо [24, с. 157].

Для розуміння колективного та індивідуального вимірів самосвідомості досить важливою є концепція Юнга про колективне несвідоме, що посідає важливе місце у психіці людини і є тим континуумом, що безпосередньо поєднує кожного індивіда із колективним психічним досвідом, та відіграє компенсаторну роль щодо свідомості.

За теорією Юнга у психіці людини еволюційний процес відбувається завдяки відвоюванню свідомістю простору у колективного несвідомого, в результаті чого формується Его-комплекс, що є свого роду органом центроверсії і забезпечує цілісність людської психіки. Але в ході розвитку звільнення свідомості приводить до кризи і як відокремлення свідомості від несвідомого викликає небезпеку розколу. Хоч Его із самого початку виступає під девізом «Геть від несвідомого», як орган центроверсії воно ніколи не повинно втрачати з ним контакту, бо ж надавати надособистісному світу відведене йому місце – це невід'ємна частина його природної врівноважуючої функції. «Надмірна стабільність може обмежувати Его, а занадто незалежна Его-свідомість може стати ізольованою від несвідомого, і початково представляючи прагнення особистості до цілісності, свідомість може втратити зв'язок з цілим і дегенерувати» [28, с. 393], а поступальна асиміляція несвідомого вмісту поступово вибудовує особистість, створюючи

при цьому розширену психічну систему, що формує основу внутрішньої духовної історії людини, яка все менше і менше залежить від колективної історії, що навколо неї відбувається [28, с. 351].

Індивід у своєму власному онтогенетичному розвитку проходить через архетипічні фази розвитку свідомості, проходить через процес індивідуації так само як людство проходить його в процесі філогенезу. Юнг визначає індивідуацію як «шлях до себе», або «самореалізацію», «становлення єдиного, гомогенного буття», процес завдяки якому людина стає психічно «індивідуальною», нероздільною єдністю чи «цілим» [44]. Для спільноти процес індивідуації є процесом творення колективної цілісності – націотворення.

Самосвідомість в індивідуальному вимірі забезпечує центроверсію особистості як цілісного організму із неповторною психологічною структурою, а самосвідомість спільноти забезпечує соціальну єдність.

Фром на проблему несвідомого і його впливу на формування колективної та індивідуальної самосвідомості має свій відмінний від Юнга погляд. Він вважає, що те чи інше переживання може перейти у розряд усвідомлених лише за умови, що воно буде виражено в категоріях, що є доступними свідомому мисленню, при умові можливості його ідентифікації, співставлення і визначення в рамках критеріїв тієї чи іншої концептуальної системи, яка по своїй природі є продуктом соціальної еволюції [39, с. 14]. Тож у кожному суспільстві відповідно своя система категорій, що визначає принципи усвідомлення. Ця система розвивається в кожному окремо взятому суспільстві завдяки життєвому досвіду і тому чи іншому способу визначення, відчуття і розуміння. Лише пройшовши через цей фільтр суспільства, переживання може стати усвідомленим.

Виходячи з того, що свідоме і несвідоме, на думку Фрома, – це, по суті, одне ціле і вододілом є лише рівень усвідомлення чи неусвідомлення людини, і беручи до уваги те, що несвідоме охоплює всю людську психіку, у той час як свідоме зазвичай – це відображення соціального аспекту особистості, воно є продуктом актуальних заборон (табу), що склалися на конкретному історичному етапі, на котрому довелось народитись індивідові, то можна сказати що рівень свідомості більшості людей, що складають спільноту, відповідає рівню колективної свідомості.

Підміна загальнолюдських постулатів інтересами соціуму, що відбувається у будь-якому суспільстві, обумовлена намаганням збереження структури, що вибудовувалася даним суспільством у процесі еволюції. Протиріччя між страхом ізоляції від суспільства та втратою власної людяності втрачає свою актуальність по мірі того, як саме суспільство стає більш людяним. А свідомість на думку Фрома набуває сенсу лише за умови, коли прихована до пори не усвідомлена реальність перестає бути скритою і стає, таким чином, усвідомленою [38]. Перетворення несвідомого в свідоме змінює думку про універсальну природу людини в ідею справжнього переживання цієї універсальності, що і являє собою реалізацію гуманістичної задачі.

Фром на противагу західній раціоналістичній концепції пізнання характеризує вивільнення або усвідомлення несвідомого як низку зростаючих глибоких переживань, що виходять за рамки теоретичного та інтелектуального знання. Людина перестає бути лише спостерігачем самого себе як об'єкта дослідження, а в основі отриманого нею знання лежить переживання.

Із вище сказаного випливає, що рівень самосвідомості спільноти обумовлений рівнем здатності індивідів, які її складають, піднімати поріг усвідомлення за межі системи категорій, що домінують у даному суспільстві. Саме це забезпечує динамічність розвитку суспільства, перетворення його із об'єкта зовнішнього впливу в суб'єкт, що є свідомим виразником власної волі. Саме це і робить спільноту нацією. Самосвідомість спільноти забезпечується тими особистостями, що здатні вийти за рамки суспільних стереотипів і колективних ілюзій, здатні мислити більш адекватно та стати свідомими щодо реальності, яка ховається за цими ілюзіями.

Польський дослідник Халасінський в цьому контексті користується поняттям «автономна особистість». Він стверджує, що «національна самосвідомість – це, в першу чергу, продукт соціальної рухливості, просторової та психологічної, це вже самосвідомість індивідів, що мають автономну особистість» [45, с. 33].

Автономна особистість, на його думку, це особистість, що володіє певним набором цінностей, ідей та нормативних елементів, які не співпадають з наборами таких елементів у інших особистостей. Тож нація – це утворення, що складається із автономних особистостей, які бачать світ в певній мірі по-різному. Тому від них не доводиться чекати однакових реакцій. А оскільки рефлексія, по суті, єдиний спосіб створення упорядкованих систем, то в ряди їх творців мають висунутися в першу чергу інтелектуали. Ці рефлексуючі особистості, об'єднуючись у групи однодумців, виконують функцію «мислення нації про саму себе», «про свої цілі, про своє призначення, це органи національної самосвідомості». [45, с. 37].

Але виникає запитання як же формується цей рефлексивний елемент, цей орган національної самосвідомості?

Автономна особистість до всього налаштована критично і в той же час прагне до гармонізації свого внутрішнього світу, до цілісності та стабільності. Вона готова сприймати нове, але її потрібно переконати. І це нове утворення – нація – передбачає свідоме об'єднання людей даної, новонародженої культури. Новонародженої, безумовно, не на пустому місці, а як більш менш вдалий синтез існуючих раніше культурних систем і елементів.

Тож Халасінський бачить формування нації як засіб подолання процесу масової маргіналізації населення шляхом вироблення комплексу ідей, що сприяють появі національної самосвідомості і відчуття моральної спільності.

Але ідеї, здатні формувати національну самосвідомість, не можуть бути вироблені і запропоновані якоюсь однією людиною чи групою людей, вони

мають складатися в процесі творення цієї самої моральної спільноти. Це результат роботи суспільної свідомості, результат зусиль багатьох інтелектів. Таким чином, одночасно з виробленням ідей повинен формуватися і певний зв'язок між людьми, які виробляють ці ідеї, що є особливою і досить складною проблемою.

На цій стадії народ сам свідомо обумовлює свій спосіб життя і своє майбутнє відповідно до власних ідей добра і справедливості. І таким чином нація опиняється перед необхідністю розуміння, що вона великою мірою відповідальна за своє майбутнє. І не лише за своє.

Нація на відміну від попередніх форм етносу, утворення досить динамічне, таке, що постійно змінюється у зв'язку зі змінами умов життя, чутливо реагує на внутрішні і зовнішні події, а тому і вимагає постійної турботи про збереження своєї єдності. «Нація – це щоденний плебісцит», як сказав свого часу Ренан.

Так само як особистість має усвідомлювати себе в контексті нації, так і нація має усвідомлювати себе в контексті загальнолюдської спільноти. Національна самосвідомість не повинна абсолютизуватися і ставати свого роду самоцінністю, не повинна перебивати інші спектри ціннісного розвитку як спільноти, так і особистості, бо є загроза редукції ціннісно-сміслових структур свідомості до більш низьких рівнів, заперечення цінностей, що належать спільнотам вищого порядку. І часто дослідники застерігають від гіпертрофованості національної самосвідомості, що може привести до проявів націоналізму. Але як нам видається проблема не в націоналізмі, а межі коли націоналізм може переростати в нацизм. Та тут проблема не в гіпертрофованості національної самосвідомості, а в психологічному нездоров'ї чи то індивіда, чи то спільноти. Таке можливо якраз при нерозвиненості самосвідомості, при втраті нею синтезуючої функції, збої механізмів центроверсії та індивідуації [28].

З вище зазначеного можна зробити **висновок**, що національна самосвідомість спільноти і кожного окремо взятого індивіда постійно корелюється і залежить як від здатності громадян адекватно усвідомлювати себе і свою спільноту, постійно піднімати поріг між свідомим і несвідомим у бік усвідомлення, що веде до виявлення реальних проблем, а не є раціоналізаціями, які слугують лише для замаскування та виправдання недоліків, так і від здатності спільноти до рефлексії, точніше кажучи, її здатності піднімати поріг свідомості спільноти через рефлексію особистостей, усвідомлення яких себе і своєї спільноти виходить за межі системи категорій, що домінують у даному суспільстві. Ерік Нойман називає це вищою формою психічної об'єктивності. Саме ця зростаюча схильність до роздумів, самокритики та прагнення до істини та об'єктивності дозволяє свідомості створити кращий та більш адекватний образ навіть тих позицій, яким вона протистоїть. «...Досягаючи піку свого розвитку, свідомість засвоює, як їй відмовитись від своєї егоцентричності, і дозволяє цілісності психіки, самості, інтегрувати себе» [28, с. 368].

У всіх теоретичних викладках простежується один незаперечний факт: цілісність психіки індивіда і ряд особливостей міжособистісних зв'язків неможливо зрозуміти, не визнавши існування у свідомості людини певного інтегрального ядра. Саме це ядро, що слугує базою для формування складної людської особистості, в якій індивідуальне і соціальне переплітаються в діалектичному протиріччі, забезпечує взаємозв'язок індивідуального та колективного аспектів національної самосвідомості.

2.3. Національна самосвідомість та процеси глобалізації

Починаючи з минулого століття, коли національна ідея мала глобальне поширення, коли саме нація як форма консолідації суспільства виступила джерелом і мірилом легітимної влади (свідченням цьому є дві міжнародні організації – Ліга Націй та ООН), процес націотворення став рушійною силою духовного, економічного та соціально-політичного розвитку.

На сьогоднішній день ситуація у глобальному масштабі дещо змінилась, можливо навіть ускладнилась. Про актуальність ідей націотворення свідчить інтенсивне поширення націоналізму, особливо етнічного та релігійного, не дивлячись на те, що все більше множаться уявлення про неминуче відмирання національних структур. Ці уявлення як безперечний аргумент мають те, що ми рухаємося у напрямку інтегрованого глобального простору, де національні розмежування розчиняться, або втратять вагомое політичне значення. Однак світові суспільні процеси останнього десятиліття засвідчують протилежне. Внаслідок процесів глобалізації, результатом яких є стирання етнічних та лінгвістичних особливостей, національні цінності знову актуалізуються. Підйом етнічної самосвідомості та його політичні імплікації, обумовлені наростаючою незахищеністю етнічних і мовних груп, особливо малих, і їх прагненням відстояти свою самобутність в умовах глобального світопорядку. В таких умовах процес націотворення набуває особливо динамічного характеру, особливості якого впливають на майбутню картину світового устрою.

Більшість сучасних дослідників, а останнім часом і не лише гуманітарії, бачать в глобалізації виражене негативне начало. Глобалізація – складна, багатогранна і суперечлива, тому і вимагає як і будь-яке явище світового масштабу широкого багатоаспектного аналізу. Суперечливість її полягає в існуванні тих позитивних і негативних моментів, які вона несе в процесі свого поширення. З одного боку, людина зокрема і нація в цілому повинні бути більшою мірою «соціально мобільними», ніж у попередні епохи, більш інтелектуальними, творчими. З іншого боку, на перший план виходить проблема національної спадщини, можливості зберегти все те унікальне, що складає національну культуру.

В сучасному світоустрої спостерігається інтенсифікація світових соціальних відносин, що визначаються як глобалістичні та характеризуються такими суспільними процесами:

- прискорення і збільшення всіляких транстериторіальних зв'язків та переміщень завдяки великому прогресу різноманітних комунікаційних засобів;
- транснаціональний характер потенційних загроз безпеці, пов'язаних з наявністю зброї масового знищення, з екологічними проблемами; інтернаціоналізація економіки;
- поширення певних ідеологічних принципів – основ демократії, капіталістичного підприємництва та ринкових механізмів;
- поява нових суб'єктів світової політики – від неурядових організацій до системи міждержавних інститутів і міжнародного права;
- розповсюдження уніфікованої маскультури і етики [27, с. 113].

З огляду на вище наведені особливості, що характеризують світовий суспільно-політичний розвиток, виникає занепокоєння: чи залишається в такому конгломераті масштабних світових процесів місце для унікальної етнічної та національної ментальності. Гіпотетично можна стверджувати, що багатогранність, мінливість, адаптивність національної ідеї забезпечать її виживання, яке обумовлене самою сутністю національного принципу, його універсальністю, вузьким та одночасно фундаментальним змістом. Важливо те, що ця ідея завжди виступає в симбіозі з іншими, практично будь-якими, ідеологічними і світоглядними ідеями в залежності від конкретно-історичних умов.

Минуле сублімується у теперішнє і створює умови для майбутнього розвитку. Етнос має можливість самоідентифікуватися завдяки сформованій самосвідомості, та співставивши себе з іншими народами та їх минулим може усвідомити своє місце в світі. Генеза національної самосвідомості являє собою довгий історичний процес. Зародилася самосвідомість на повсякденному етнопсихологічному рівні. Це пов'язано з дією одного з базових соціально-психологічних механізмів розвитку людської свідомості в цілому, з формуванням та вкоріненням в психіці представників тієї чи іншої спільноти антитези «ми» і «вони». Усвідомлення себе як члена певної групи, цілісності («ми») як раз і вибудовується через протиставлення представникам іншої групи – таким собі «вони» [42, с. 21].

Ця психологічна особливість групової самосвідомості дуже часто використовувалася і використовується в політиці для відволікання громадян від реальних економічних та соціальних проблем та для формування бажаної суспільної думки. Влада дуже часто шукає поганих «інших», щоб вся провина за невдале життя лягала на них.

Необхідною умовою формування в особистості громадянських рис, детермінантою становлення її духовності є адекватний розвиток національної самосвідомості – вважає відомий український психолог М. Боришевський, – і визначає національну самосвідомість як усвідомлення особистістю себе часткою певної національної (етнічної) спільноти та оцінювання себе як носія національних (етнічних) цінностей, що склалися у процесі тривалого історичного розвитку національної спільноти, її самореалізації як суб'єкта соціальної дійсності. Він вважає, що «національній самосвідомості

конкретної особистості, як і самосвідомості всіх представників нації, з якою конкретна особистість себе ідентифікує, притаманне прагнення до самовираження і самореалізації своєї національної сутності, неповторності, потреба зайняти гідне місце серед інших національних спільнот та зробити помітний внесок у розвиток людської історії» [5, с. 317].

Актуалізація національної самосвідомості відбувається повсюдно через канали комунікації. На неї впливають різні фактори, її зміст та соціальні функції постійно змінюються. Будучи продуктом відображення і самопізнання, самосвідомість має складну внутрішню структуру та глибинну функціональну активність. В процесі самовідображення самосвідомість проявляє свій сегментарний характер. Вона має три основні модальності – когнітивну, емоційну та конативну (поведінкову) [14, с. 69]. Ця структура спостерігається як на особистісному рівні так і на рівні спільноти. Оскільки самосвідомість національної спільноти (групова самосвідомість) щодо структури та функцій аналогічна індивідуальній самосвідомості, розглянуті нами закономірності зберігають свою наукову валідність і в їх застосуванні до системи групової, у тому числі національної, Ми-концепції.

Когнітивний компонент самосвідомості забезпечує суб'єкта пізнання фактами, що характеризують власне Я. Емоційний компонент забезпечує ставлення до себе, до своєї спільноти, що породжує відповідні почуття та емоції, які і є основою для формування національної самосвідомості. Наявність цих двох компонентів породжує третю модальну складову самосвідомості – конативну, що актуалізує у свою чергу мотиваційний потенціал Я/Ми-концепції.

Структурними складовими Я/Ми-концепції є різновиди Я-образів: реальне Я, ідеальне Я, динамічне Я, етнічне Я, фантастичне Я, соціальне, або дзеркальне, Я та ін. [14, с. 45–56]. Такий детальний розгляд структури самосвідомості дає нам змогу зрозуміти яким чином відбувається формування національної самосвідомості в умовах глобалізації, як ці два явища – національна самосвідомість та глобалістичні суспільні процеси – взаємообумовлюють один одного.

Найбільш важливим у нашому контексті є прояв соціального, або дзеркального Я. Воно розвивається у процесі соціальної взаємодії і включає в себе уявлення та установки про те, як суб'єкта бачать інші. Це Я у свою чергу складається ще із 3-х компонентів: уявлення про те, як сприймають нас інші; уявлення про те, як вони оцінюють нас; наше ставлення до цих оцінок. Дзеркальне Я регулює адаптативну сторону діяльності. До цього ж відноситься і такий аспект Я/Ми-концепції як «само представлення», а точніше «презентація себе іншим» [10, с. 188–196].

Тут можна виділити два мотиви: бажання сподобатися іншим та бажання конструювати, вдосконалювати себе. Перший виникає з бажання подобатися іншим і бути ними прийнятим та бажання впливати на людей. Що стосується другого мотиву, то коли відбувається презентація себе іншим, ми намагаємося показати такі риси, які по суті є компонентами нашого

ідеального Я. Якщо така самопрезентація вдається, це зобов'язує нас самовдосконалюватися.

Цей процес ілюструє складне переплетення підструктур самосвідомості, багатогранність функціональних зв'язків самосвідомості як єдиного цілого. Ідеальне Я через дзеркальне Я діє на реальне Я, модифікуючи останнє та забезпечуючи динаміку самосвідомості та її подальше формування за принципом реальності.

Міжнаціональна та міжетнічна взаємодія є не лише умовою самопізнання відповідних спільнот, але й стимулом їх самоконструювання. Міжнаціональні контакти максимально активізують національні/етнічні Я/Ми-образи та спричиняють акти самопрезентації, що у свою чергу сприяє процесу самовдосконалення. Глобалістичні процеси розширюють можливості міжнаціональних та міжетнічних контактів у великому спектрі галузей: це і світові олімпіади, де кожна нація може презентувати себе найкращим чином, це і різного роду міжнародні конкурси, кінофестивалі, технологічні виставки, інтелектуальні конгреси, конференції тощо. Тож у результаті неодноразового представлення себе іншим у певному образі відбуваються зміни у сфері мотивації, що вносять і відповідні зміни в Я/Ми-концепцію в цілому. Ті почуття та мотиви, що виникають у цьому процесі самопрезентації ведуть до інтеріоризації даного позитивного (чи негативного) образу з його когнітивними, емоційними та конативними компонентами, і спільнота через деякий час, а особливо, коли ці процеси відбуваються неодноразово, починає бачити себе і ставитися до себе як до носія цих характеристик [26, с. 287–288].

Та для гармонійного функціонування національної самосвідомості спільноти важливим є співвідношення її структур, про які йшлося вище. Наприклад, коли в розглянутих нами процесах спостерігається великий розрив між реальним та ідеальним Я, тоді суб'єкт в силу недосяжності презентованого образу втрачає мотивацію до самовдосконалення. Як результат може спостерігатися емоційний дискомфорт та наявність значних внутрішніх конфліктів. В спільноті особливо важливою є міра конгруентності між ідеальним та реальним, а також між реальним та соціальним Ми-образами.

Втягуючи всіх в стихію конкуренції на планетарному рівні, глобалізація повсюдно породжує рестратифікацію суспільств, поглиблює нерівності між соціальними групами, їхню внутрішню фрагментацію та наростання потенціалу конфліктності. В таких умовах є природнім звернення переважної більшості суспільних сил до об'єднавчої філософії національної ідеї, не дивлячись на обмежені національні можливості та протидію тих, хто найбільш виграє від максимальної лібералізації глобальних зв'язків.

А. Налчаджан у своїй роботі «Етнопсихологічний самозахист та агресія» детально досліджуючи міжетнічні конфлікти стверджує, що ці конфлікти однозначно сприяють розиткові Я-концепції етносів, а в цьому сенсі, сприяють і розиткові етносів та націогенезу. Виникаючи між етносами, конфлікт заставляє їх ізольовуватися один від одного, чіткіше

усвідомлювати власні межі як у просторовому, так і в психологічному сенсі. Це у свою чергу приводить і до внутрішнього згуртування та викликає психологічну готовність до протистояння ворогам. Як конфлікти, так і загроза їх створення, кризи та боротьба етносів, є факторами, що сприяють, на думку Налчаджана, розвитку національної/етнічної самосвідомості, позитивній самоідентифікації та згуртуванню. Протистояння спільнот посилює національну самосвідомість, «почуття відповідальності за долю своїх співгромадян, викликає бажання краще знати історію та культуру власного народу. Інакше кажучи, міжетнічні конфлікти сприяють відродженню нації, її культурному та політичному ренесансу» [25, с. 48–49].

На фоні вищесказаного ідея перемоги «єдиного культурного порядку глобального ринку» викликає чимало теоретичних заперечень. На противагу всім існуючим до сих пір культурним системам – історично самобутнім та емоційним – сучасна поп-культура, відірвана від конкретної етнічної історії та географічного середовища, є нейтральною та штучною, як і її технологічна основа. Ця відірваність від історичного коріння, і особливо від високих досягнень потужних національних традицій найбільше знецінює в головному – змістовому відношенні – сам транснаціональний «культурний потік». В силу того, що цей потік вступає у протиріччя з найважливішими аспектами людської природи, він не здатен відгукнутися в душах, а відтак, навряд чи в змозі стати основою консолідації та глобальної самосвідомості. Між тим, як ми вже наголошували, потреба у виробленні ідентитетів зростає. В результаті створюється додатковий ґрунт для піднесення етнічної та етнічно орієнтованої національної самосвідомості.

Позитивним прикладом транснаціональних тенденцій, які об'єднують, стають запорукою прогресу, відкриваючи доступ до одних і тих самих ідей, технологій, інформації, товарам, цінностям тощо, зазвичай наводять порівняно успішні результати європейської інтеграції. Та в результаті інтеграційної дискримінації держави, що опинились у не вигідному як політичному так і економічному та культурному становищі, все більше схиляються до використання політичних інструментів для захисту своїх національних інтересів. «Світ, який зв'язаний фізично, але не має консенсусу у фундаментальних цінностях та пріоритетах, може стати ареною конфліктів, які будуть ще менш керованими, ніж попередні суперечки між націями» [27, с. 143].

Подібну точку зору, можливо навіть більш драматичного розвитку подій, представляють і сучасні психоаналітики, які теж вважають, що західне суспільство, яке іде у фарватері глобалізації, вступило в культурну кризу, яку характеризують чотири явища: об'єднання мас, розпад старого канону, розкол між свідомістю і несвідомим та розрив між індивідом та колективом [28, 12].

Основною проблемою з психоаналітичних позицій представляється розкол між свідомістю та несвідомим. Перебуваючи на полюсі, протилежному несвідомому, та від початку представляючи прагнення особистості до цілісності, свідомість може втратити зв'язок з цілим і

дегенерувати. Формою, якої набуває зазвичай такого роду дегенерація на Заході, є не духовна інфляція, а склероз свідомості, коли Его ототожнюється із свідомістю як формою духу. В більшості випадків це означає ототожнення духу з інтелектом, а свідомості – з мисленням. Через подібний екстремізм система свідомості втрачає своє істинне значення компенсаторного органу центроверсії, функція якого полягає в представленні та реалізації цілісності психіки. Его дегенерує в психічний комплекс, і у своєму егоцентризмі проявляє характерну для будь-якого комплексу одержимість самим собою [28, с. 395].

Вилучення емоційних компонентів і відчуження Его від світу архетипічних образів приводить у результаті до нездатності реагувати на чуттєві образи взагалі, що особливо характерно для сучасної людини. Та проблема ще і в тому, що лише зв'язок свідомої системи з емоційно окрашеним субстратом несвідомого робить можливою здатність до творчості. Тому доведена до крайності диференціююча та пригнічуюча емоції тенденція західного розвитку справляє стерилізуючу дію та перешкоджає розширенню свідомості. Еріх Фром неодноразово у своїх працях наголошує та тому, що варто зрозуміти – «будь-яка ідея має в основі своїй емоційний ґрунт. Цей факт особливо важливий для розуміння суті любої культури. Різноманітні суспільства чи суспільні формування мають свій неповторний характер, який є основою для формування різних ідей» [38, с. 343]

В слід за руйнацією архетипічного канона, який представляє, на думку Еріха Ноймана, найвищі та найглибші цінності нації та організує її релігію, мистецтво, свята та повсякденне життя, людьми заволодівають и захоплюють їх, подібно злим демонам, одиничні архетипи. Особистістю починає управляти будь-яка домінанта, яку лише можна уявити. Свідченням того є факт, що під личиною, яка нікого не вводить в оману, влада над життям колективу часто належить вбивцям, бандитам, гангстерам, злодіям, брехунам, тиранам та шахраям. Їхня безпринципність та лицемірство усвідомлюються – та викликають захоплення. Свою безжальну енергію вони черпають у кращому випадку із якогось випадкового архетипічного вмісту, який тримає їх під своєю владою.

Відповідно, динамізм одержимої особистості виявляється доволі високим, тому що у власній обмеженій примітивності вона не переживає ніяких змін, які роблять людей людяними. «Разом з нігілістичною позицією по відношенню до цивілізації і людства роздувається сфера Его, що виражається в тупому егоїзмі повної байдужості до спільного благополуччя і в намаганні існувати егоцентрично, коли власна влада, гроші і «враження» – неймовірно пусті, але рясні – займають кожную годину дня» [28, с. 399].

В процесі розвитку Заходу позитивний по своїй суті процес звільнення Его і свідомості від тиранії несвідомого став негативним. Він зайшов набагато далі розділення свідомості та несвідомого на дві системи та викликав розкол між ними; і так само як диференціація та спеціалізація дегенерували в надмірну спеціалізацію, так і цей розвиток пішов далі

формування індивідуальної особистості і породив розпорошений індивідуалізм.

Єдино можливим виходом із кризи західного глобалізованого світу, на думку теоретиків психоаналізу, є «поворот розуму від свідомості до несвідомого, відповідальне зближення людської свідомості із силами колективної психіки» [28, с. 401].

Чи володіє в такому випадку глобалізація такими властивостями і такою силою, щоб повністю зруйнувати століттями сформовану систему цінностей етносу шляхом заміни всіх її елементів і тим самим привести до остаточної втрати національної ідентичності. Очевидно, що це неможливо. Досить вагомим видається і той принцип, який свідчить, що дія породжує протидію.

Глобалізація – це невід'ємна частина нашої реальності, і, в той же час, у всьому світі спостерігається прагнення народів зберегти свою самобутність, підкреслити унікальність власної культури та психологічного складу, сплеск бажання зберегти етнічну ідентичність, усвідомлення приналежності до певного етносу. Пояснюється це, насамперед, тим, що етнос як культурний феномен найбільшою мірою в епоху інформації та глобалізації здатний успішно виконувати важливі для кожної людини функції: орієнтувати в навколишньому світі, поставляючи відносно впорядковану інформацію, задавати загальні життєві цінності, захищати, відповідаючи за соціальне і фізичне самопочуття.

Висновки. В силу того, що розвиток національної самосвідомості являє собою складний, довготривалий, та не зовсім прямолінійний процес, пов'язаний з еволюцією самого народу, його не завжди і не в усьому можливо охарактеризувати закономірними якісними і кількісними показниками. Кожне нове покоління має заново переосмислити особливості власної спільноти та сформувану національну самосвідомість у відповідності до сучасного світу. Найбільш інтенсивними процеси формування національної самосвідомості є в моменти змін в суспільних відносинах, коли з'являється потреба осмислити досвід минулого, сформулювати перспективи розвитку, вибудувати цілісну соціально-історичну систему, яка б складалася із найбільш характерних для нації політичних, ідеологічних, економічних, культурних та інших утворень, що поєднувалися б у одному просторово-часовому континуумі. Сучасні суспільні процеси, що ведуть до глобалізації світу у той же час є і потужними мотиваторами, що змушують національні/етнічні спільноти, переглядати власний досвід та вибудовувати відповідну стратегію з позицій власного національного інтересу та загальнолюдського розвитку, що у свою чергу актуалізує процес формування національної та глобальної самосвідомості.

РОЗДІЛ 3. КОНСТРУКТИВНІ ЧИННИКИ ВПЛИВУ КУЛЬТУРИ ЕТНОСУ НА ФОРМУВАННЯ ГЕНДЕРНИХ УЯВЛЕНЬ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

3.1. Теоретико-методологічний аналіз проблеми дослідження чинників впливу культури етносу на формування гендерних уявлень особистості в умовах інформаційного суспільства

Методологічні засади дослідження статевої ідентифікації особистості. Стать – перша ознака, з якою людина входить у світ і з якої починаємо розмову про будь-кого. Поведінка кожної людини є органічно статевою. Чоловіки (хлопчики) і жінки (дівчатка) ніколи не виступають як позастатеві істоти. Не може бути повноцінної особистості поза статевою належністю, а статева належність визначає ставлення особистості до себе і оточуючих. Є певні психологічні якості, які більше виражені в представників тієї чи іншої статі, та все ж більшість якостей є бісексуальними, тобто притаманні обом статям [1]. Загальнолюдські риси, якості і властивості ширші і перекривають специфічні статові особливості, тому можна говорити лише про переваги якихось з них в індивідів чоловічої або жіночої статі. Загалом, обидві статі психологічно рівноцінні, але мають взаємні переваги в певних ситуаціях або відношеннях.

Зазвичай розрізняють процес формування психологічної статі і статову ідентифікацію [5; 7]. Формування психологічної статі (статева типізація) – це реальне опанування атрибутів поведінки, особливостей емоційних реакцій, установок, уявлень, пов'язаних з чоловічою чи жіночою статевою роллю. Статева ідентичність (статева самосвідомість) – це думка індивіда про себе як представника певної статі порівняно із статовим еталоном. Статову приналежність індивіда окреслюється як складна багаторівнева система, яка складається в процесі індивідуального розвитку. Статева роль – це система приписів, модель поведінки, яку повинен засвоїти і якій повинен відповідати індивід, щоб його визнали за чоловіка і жінку (хлопчика або дівчинку). Статева ідентичність – єдність поведінки і самосвідомості індивіда, який зараховує себе до певної статі та орієнтується на вимоги відповідної статевої ролі. Статева ідентифікація – водночас соціальний (засвоєння хлопчиком, дівчинкою відповідних статевоїх соціальних ролей і пов'язаних з ними прав та обов'язків) і психологічний (усвідомлення своєї статі та психосексуальної ідентичності) процес. Усвідомлення дитиною своєї статевої ролі / ідентичності передбачає і певне ставлення до неї. По-перше, це статевоїх орієнтація, уявлення про те, наскільки його якості відповідають очікуваним вимогам чоловічої або жіночої ролі. По-друге, це статевоїх преференції, те, якій статовій ролі / ідентичності індивід надає перевагу.

Соціалізація – процес, який орієнтований на засвоєння існуючого тепер досвіду. Статову соціалізацію розглядають як процес активного засвоєння особистістю стандартів психосексуальної культури (стереотипів М/Ф) по мірі входження в соціальні стосунки. Статева соціалізація тісно пов'язана з

поняттям “статеве виховання”, але не зводиться до нього. В вузькому розумінні (не в соціальному, а в педагогічному) статеве виховання – це процес систематичного, планомірного впливу на формування статевої свідомості і статевої поведінки, який передбачає кінцевий результат (гармонійний особистісний і психосексуальний розвиток хлопчиків і дівчаток, оптимізація міжстатевої особистісної взаємодії) і засоби його реалізації. Соціалізація, гуманізація та інтелектуалізація підрастаючого покоління передбачає множинність виховних компонентів, серед яких, в числі основних, знаходиться статеве виховання.

Щоб краще зрозуміти становище двох статей в світі необхідно прослідкувати їх біологію, біологічні особливості, на основі яких здійснюється поділ на статі. В світі людей, як і в більшості видів тварин, народжується приблизно однакова кількість особин обох статей (100 дівчаток на 104 хлопчиків) [13]. Еволюція ембріонів аналогічна, хоча первісний епітелій лишається нейтральним триваліший час у жіночому зародку. В результаті він довший час перебуває під впливом гормонального середовища й через те його розвиток може зазнати певних змін. Коли складається система статевих органів, виявляється, що в обох статей вона аналогічна: гормони і однієї й другої статі відносяться до однієї й тієї ж хімічної групи, а саме стеролей, і всі вони утворюються з холестерину. Саме вони й формують вторинні ознаки сами.

Функціональний розвиток відрізняє жінку від чоловіка. Чоловік і жінка по різному розвиваються з фізіологічної точки зору, різні процеси дозрівання. З фізіологічної точки зору в декотрих жінок з'являються ознаки вірилізму: зайвинна секреція надниркових залоз надає жінкам чоловічих ознак. Таку двоїстість спричиняють функції яєчників: у жінок життєва сила коріниться в яєчнику, у чоловіків – в сім'янику. Організм розквітає завдяки розквіту статевої системи. Жінка дозріває і може виконувати дітородну функцію. На статеві відмінності нашаровуються й суто жіночі особливості, які є безпосередніми наслідками перших. Це гормональні процеси, які формують її саму. Жінка на загал нижча на зріст, ніж чоловік, менше важить, у неї крихітний скелет, ширший, пристосований до вагітності й пологів таз. У її сполучних тканинах накопичується більше жиру, що робить її форми округліші ніж у чоловіка. В обох статях зовсім відмінний загальний вигляд – морфологія, шкіра, волосяний покрив, тощо. Питома вага крові у жінок менша, ніжча фіксація гемоглобіну, через це вони не такі фізично витривалі, як чоловіки [13].

Якщо гени визначають скріплені зі статтю риси, вони повинні впливати і на наш організм. Подібно до того, як результатом креслення є фізична конструкція, так і дія наших генетичних креслень проявляється в виробленні статевих гормонів, що відрізняють чоловіків від жінок.

Розрив між рівнями агресивності статей може пояснюватись дією тестостерону – це головний чоловічий статевий гормон. У піддослідних тварин, котрим вводився тестостерон підвищувалась агресивність. В людському суспільстві у чоловіків, що скоїли злочини, пов'язані з насиллям,

рівень тестостерону перевищував норму. Більш того, і у людей, і у мавп гендерні відмінності в агресивності проявляються в ранньому віці (раніше чим може вплинути культура) і знижується разом з віковим зниженням рівня тестостерону. Звичайно, ні одне із таких свідочств не є вирішальним. Але у всій сукупності вони впевнюють більшість вчених в тому, що статеві гормони мають велике значення. Проте теж вносить свій вклад і культура.

Звичайно біологічні фактори мають неабияке значення. Вони відіграють у житті як чоловіка, так і жінки першорядну роль, але не визначальну. На основі біологічних факторів будуються гендерні ролі, як соціальний фактор. Та роль, яку відіграє стать, пов'язана і частково визначається ідентифікацією статі. Це описується як все те, що суб'єкт каже і робить для того, щоб показати, що він або вона мають статус хлопчика або чоловіка, дівчинки або жінки, відповідно. Роль статі не встановлюється при народженні, але будується кумулятивно через досвід, стикаючись і проходячи через причинне і неплануюче навчання, через точні інструкції і навіювання. Типовим і здоровим виходом є відповідність ідентичності статі і ролі статі.

Хоча велике значення мають біологічні ознаки, основним фактором в прийнятті відповідної даному типу статі є навчання. Роль статі може бути в протиріччі з ідентичністю статі. Суб'єкт може ототожнювати себе зі своєю особистою статтю і все ж таки позичати плаття, зачіску і інше атрибути протилежної статі. Або ж суб'єкт може ототожнювати себе з протилежною статтю і вести себе так, як це характерно для його особистої статі [3; 9].

Жіночі і чоловічі ролі, стилі батьківства і материнства залежать від багатьох соціально-культурних умов і змінюються від культури до культури [11]. Зараз у суспільстві спостерігається падіння батьківського авторитету та зростання материнського впливу. Проте, батьківський вплив сприяє виробленню навичок самоконтролю, розуміння цінності принципів і стійкості моральної поведінки, тоді як материнський вплив сприяє розвитку моральних почуттів, а також більш спонтанному, ситуативному і мінливому характеру моральної поведінки. Довга залежність від авторитету, властивому жіночому типу моральної соціалізації, призводить до пасивності, до страху перед відповідальністю, небажанню приймати самостійно рішення. Проте термін "жіночий" і "чоловічий" тип не означають, що жінка застосовує жіночий тип відношення до дітей, а чоловіки, навпаки, тільки чоловічий.

Ці два типи батьківського відношення повинні урівноважувати і компенсувати один одного: схильність батьків розвивати активність і незалежність дитини компенсується матеріальною турботою про її безпеку. Уявлення про мужність-жіночість, які неоднакові в різні епохи, в різних економічних і соціальних умовах, в різних культурах і національних прошарках населення, на різних етапах культурної і науково-технічної революції, залежить від соціальних і інших традицій. Кордони між сімейними, соціальними і громадськими ролями статей постійно змінюється, що накладає відбиток на уявлення про "Я-образ" чоловіка і жінки [11; 13].

Новий етап в статеворольових відносинах можна назвати біархатом. Біархатні зсуви в нашому суспільстві є частиною загальних соціальних зсувів і пронизують економічні, соціальні, сімейні і сексуальні відносини чоловіка та жінки. Біархатні перевороти при всій їх прогресивності несуть з собою і немало труднощів, оскільки потреби в нових відносинах між статями випереджують здатність до встановлення, підтримання і розвитку цих нових відносин, які до того ж нестійкі і постійно коригуються життєвою практикою. В ході вирішення пов'язаних з цим проблем нерідко виникають крайні тенденції, що проявляються в маскулінізації жіночої і фемінізації чоловічої поведінки.

Наше життя безперервно межує з культурою і набуває відповідних форм. Вплив культури проявляється в життєдіяльності, вона розповсюджується і формує наше бачення світу. Культурні бачення є конструктом, що слугують в організації нашої реальності. Крім того, неможливо недооцінювати вагомий значення етнічних коренів як традиційної основи. Культурні витоки визначаються як набори норм, завдяки яким особистість адаптується в соціумі [11].

Формуюча сила культурних сподівань проявляється в наших уявленнях про те, як повинні себе вести чоловіки і жінки. Стереотипні уявлення і досі відіграють вагомий роль у процесі первинної соціалізації особистості у сім'ї та школі, однак реальне життя, поширювані ЗМІ моделі поведінки, мода, субкультури, крос-культурні впливи зміщують первинні уявлення та установки у різних напрямках.

І, насамкінець зазначимо, що загальноприйнятими чоловічими рисами є – логічність, стійкість, самодостатність, агресивність та ін., а жіночими рисами є такі – емоційність, сенситивність, інтуїтивне пізнання, м'якість та ін. Проте, набуття особистістю тих чи інших рис залежить не лише від біологічного чинника, а й від виховного процесу загалом.

Особлива роль матері та батька у розвитку гармонійної особистості дитини. Ранній період життя дитини особливо тісно пов'язаний з матір'ю. Саме від неї немовля отримує їжу, тепло, підтримку. Відразу після народження дитина реагує насамперед на присутність матері. З часом вона “відривається” від неї і, так би мовити, “переходить” до батька. І хоч дитина тягнеться насамперед до матері, вона водночас шукає присутності батька. Дитина легше залишає матір, якщо впевнена в її прихильності. Саме почуття безпеки у присутності матері додає їй відваги у спілкуванні з батьком. Процес “відриву” від матері й переходу до батька стосується однаковою мірою і дівчаток, і хлопчиків.

“Відрив” хлопчика від матері й перехід його до батька має принципове значення для розвитку його чоловічості. Адже батько є для сина основним взірцем статевої ідентифікації, тому його присутність для хлопчика надзвичайно важлива. Проте і для дівчинки контакт із батьком має не менше значення, оскільки позитивне ставлення до чоловіків у дорослому житті жінки розпочинається саме із позитивного ставлення до батька [20].

В процесі статевої соціалізації й засвоєння індивідом статевих ролей формується індивідуальний статеворольовий тип поведінки. В сучасній психології прийнято виділяти чотири основні статеворольові типи: 1) маскулінний тип – високий показник вираженості чоловічих рис і якостей (маскулінності) за мінімальної наявності жіночих (фемінних); 2) фемінний тип – високий показник жіночих (фемінних) характеристик за мінімальної вираженості чоловічих (маскулінних) рис і якостей; 3) андрогінний тип – поєднання високих показників маскулінності й фемінності в одному індивіді; 4) недиференційований тип – поєднання низьких показників маскулінності й фемінності в особі. Така класифікація статеворольових типів була запропонована С. Бем [5] як альтернатива традиційній системі поділу, в якій виділяли два типи – маскулінний і фемінний.

Ось що з приводу статевого формування говорив З. Фрейд [23]. Згідно із З. Фрейдом, дитинство є періодом, особливо уразливим у статевому відношенні, – і ті конфлікти, що виникають в цей час, створюють ґрунт для психічних захворювань у майбутньому. Сутність психоаналітичного методу полягає в тому, щоб шляхом виявлення у підсвідомості тих комплексів, що були поховані там і утворили отруйний матеріал, звільнити людину від джерела її психічної неврівноваженості. Фрейдизм відносить до дитинства виток усіх основних психічних травм, основних конфліктів особистості.

Згідно з ним, первинною психосексуальною функцією є маскулінність. Ця функція первинна як у хлопчиків, так і в дівчаток. Первинність маскулінності у дівчаток проявляється в тому, що об'єктом лібідо в них є жінка-мати. З. Фрейд відзначає дві особливості жіночого розвитку порівняно з чоловічим. Перша – годування груддю має важливий момент для виникнення і закріплення особливого інтимного характеру відносин матері та її дітей. Проте настає момент, коли годування груддю закінчується і близькість до матері стає слабшою. Це призводить до глибокої трагедії в душі дитини, і дитина намагається відновити цю близькість. І тут виявляється друга особливість – зміна об'єкта лібідо – рання прив'язаність до матері, пов'язана із задоволенням нею важливих і простих життєвих потреб дитини, змінюється в ситуації Едипового комплексу прив'язаністю до батька.

Можливі три шляхи переходу від доедипової, материнської (фемінної) фази саме до едипової, батьківської (маскулінної) фази: 1) придушення сексуальності й невроз; 2) формування у жінки комплексу мужності; 3) формування нормальної жіночності.

З. Фрейд зауважував, що етап первинної прив'язаності до матері, або первинної маскулінності, важливий для нормального функціонування особистості жінки – “вражаючі соціальні успіхи” жінки пов'язані з фазою ніжної доедипової прив'язаності до матері.

Формування жіночності – досить складний і драматичний процес, що являє собою витіснення або придушення первинної маскулінності, вважає не менш відома К. Хорні [25]. Вона погоджується з ідеєю З. Фрейда про важливість у розвитку дівчинки комплексу кастрації. Вона виділяє первинний і вторинний комплекси кастрації. Згідно К. Хорні: 1) жіночність

виникає на шляху трансформації мужності; 2) відмовитись від жіночності можна лише через набуття маскулінних рис; 3) жіноча маскулінність вторинна у своєму генезисі відносно фемінності; 4) наявність чоловічих рис у жінки є результатом відхилення від нормального розвитку. Фактично тут закладена ідея несумісності маскулінності й фемінності, тобто про те, що між ними існують відносини конкуренції й боротьби. Спільним у обох теоріях є те, що як З. Фрейд, так і К. Юнг маскулінність розглядають як ідентифікацію з батьком, а фемінність як ідентифікацію з матір'ю.

Учень З. Фрейда, швейцарський психолог К. Юнг застосував на практиці теорію свого вчителя, проте пізніше він розійшовся у поглядах із З. Фрейдом і розробив власну систему, яку назвав “аналітичною психологією” [27]. Він відмовився від трактування статевого потягу як стрижня особистості й джерела конфлікту. Він запропонував розуміти під лібідо будь-яку потребу, а не лише сексуальну. Щодо чоловічого й жіночого в аналітичній психології К. Юнг пише, що Аніма – це чинник величезної значимості у психіці чоловіка.

Щодо жіночої психіки, то в ній чоловіче начало репрезентоване архетипом Анімуса. Анімус втілює інтелект, це архетип значення. Аніма – архетип життя. Аніма (Анімус) здійснює зв'язок із внутрішнім, індивідуальним світом.

У своїй теорії К. Юнг брав за основу архетипічну ідею гармонії, єдності протилежностей. Принцип полярності означає, що кожному бажанню, функції, настанові відповідає певна протилежність. Якщо чоловік свідомо проявляє виражену маскулінність, то його несвідоме характеризують фемінні риси – емоційність та імпульсивність. Тобто між маскулінністю і фемінністю існують відносини компенсації й боротьби.

Щодо ролі батька, то він повинен постійно наголошувати на своєму позитивному ставленні до дитини. Відчуваючи доброзичливість батька, дитина легше відривається від матері й переходить до нього. Тепло і доброзичливість як матері, так і батька є міцною основою для становлення статевої ідентифікації. Позитивне ставлення дитини до своєї статевої розвивається лише тоді, коли вона відчуває однакову безпеку і в материнських, і в батьківських обіймах.

Відсутність батька може спричинити значні труднощі у статевому розвитку дитини, яка в цьому випадку не має до кого перейти. Холодна, а тим більше агресивна позиція батька є причиною того, що дитина боїться відірватися від матері й зблизитися з ним. Відсутність батька або така його поведінка, що викликає лише страх, завдає шкоди статевої ідентифікації як хлопчика, так і дівчинки. У хлопчика розвивається негативне ставлення до своєї статі, страх бути чоловіком, у дівчинки – страх перед чоловіками.

Перехід дитини від матері до батька відбувається просто і природно лише тоді, коли між батьками є злагода, гармонія і любов. Тоді батьківську і материнську любов вона сприймає не окремо, а як єдине ціле, що походить з одного джерела. Їхнє взаємне кохання є для дитини єдиною любов'ю, що живить її.

Дитині важко відірватися від матері не лише тоді, коли батько поводиться неправильно. Мати своєю неадекватною позицією також може ускладнити цей процес. Цьому перешкоджає насамперед власницька материнська любов. Егоїстична мати, котра прагне дитини виключно для себе, усіма силами намагається перешкодити дитині відійти від неї.

Переважаючими є жінки, які не відчують міцної та стабільної емоційної опори у своєму чоловікові й прагнуть знайти її в дитині. Жінка зі схильністю до емоційної ненаситності після народження першої дитини наражається на небезпеку, що коло її інтересів замкнеться на цій дитині. На жаль, часті випадки, коли жінка, особливо на початку материнства, мало цікавиться чоловіком, а всю увагу віддає дитині. Така “любов” має відбиток страху, а дитину мати сприймає як свою власність. Не усвідомлюючи свого егоїзму, жінка наслідує створений нею самою образ ідеальної матері, котра все віддає дитині. Але жінка в родині є насамперед не матір’ю, а дружиною. Лише будучи доброю дружиною, вона може стати доброю матір’ю. Для того щоб стати міцною емоційною підтримкою для своєї дитини, вона сама мусить знаходити таку опору в своєму чоловікові. Якщо жінка займає позицію емоційної ненаситності, дитина боїться відірватися від матері й перейти до батька, боїться, що мати її відштовхне. Дитина сприймає віддалення від матері як причину майбутньої відмови від любові та безумовного прийняття. Власницька любов матері виявляється також у тому, що хоч дитину і обдаровують почуттям, вона платить за це цілковитою підлеглистю та нехтуванням власних потреб, насамперед потреби у свободі.

Після першого етапу емоційно-статевої ідентифікації настає перехідний період, коли інтерес дитини до її статевості нібито згасає. У психології часто говорять про так звану приховану статевість дитини. Пов’язані зі статтю інтереси перехідного періоду значною мірою зумовлені перебігом першого етапу статевої ідентифікації.

Слід урахувати, що діти, як і дорослі, наділені різною статевою чутливістю. Для деяких з них зацікавлення статевими проблемами є живим і сильним, інші ж сприймають це байдуже або навіть із відтінком нехтування. Статевий темперамент людини проявляється вже з перших років життя.

Між раннім дитинством і періодом дозрівання дитина, хоча й не втрачає статевих інтересів, значно більше цікавиться навколишнім світом. Основне її завдання – вивчення довкілля, і насамперед світу людей. Після переходу від матері до батька дитина відкриває для себе й інших членів родини. Далі вона поступово виходить з родинного кола, щоб вивчити такий важливий для неї світ однолітків. Відбувається це поступово і залежить від взаємин дитини з батьками. На певному етапі товариство однолітків стає настільки ж важливим, а деколи навіть важливішим, ніж родина. Привертає увагу дитини і довкілля: світ матеріальних речей, природа.

Чим більше емоційного тепла, батьківської та материнської доброзичливості одержить дитина, чим спокійніші та вичерпніші відповіді їй дадуть на пов’язані зі статтю запитання, тим менша зацікавленість статевою сферою виникає у перехідний період. Дитина, котра має міцну емоційну

підтримку батьків і одержує відповідну їй потребам інформацію щодо проблем статі, статеві питання у перехідний період сприймає як малоцікаві, навіть нудні.

Виховання особистості засобами етнічної культури. Етнічна культура, завдяки цінностям, нормам, традиціям, формує в суспільстві особливі форми поведінки, спілкування, виховання, моральні та етичні засади духовного життя.

Серед низки функцій, що відіграє етнічна культура є її конструктивність. Конструктивні функції етнокультури вважаються такими, що формують особистість. Особистість не є ізольованою, вона живе у суспільстві і відчуває певний вплив культури і виховання. Культура формувала і продовжує формувати нас як індивіда.

Якщо розглядати культуру як сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом історії [8; 12], то про формування людської свідомості та культуру прадавніх людей, що населяли нинішню територію України, можуть свідчити археологічні описи історії становлення й розвитку культури в епоху палеоліту, мезоліту й бронзи.

Українська етнічна традиція донесла до нас крізь тисячоліття такий конструкт формування особистості, як етнічна лялька. Загалом, Ляля – це жінка, цнотлива діва, богиня дітонародження, слов'янська богиня весни, дочка богині краси, любові та родючості Лади [10]. Згідно міфів, вона була нерозривно пов'язана із весняним відродженням природи, початком польових робіт, її уявляли юною, гарною, стрункою.

На території України найдавніші прототипи ляльок виявлені на пізньопалеолітичній стоянці в с. Мізин. Знайдені статуетки жінки фахівці пов'язують із культом прародительки, який існував у віруваннях і свідомості давніх племен. В природному святилищі Кам'яна могила, поблизу Мелітополя, вдалося розрізнити образи тварин та людей (здебільшого жінки) [8, с. 11–12].

Найвизначнішою пам'яткою мідного віку України була Трипільська культура. Серед розкопок були розрізнені жіночі статуетки (рідше чоловічі), що виготовлялися з глини. На трипільських пам'ятках існували культові місця. Наприклад, у Сабатинівці II досліджене житло з жертвником, жіночими статуетками на кріселях та кріслі для керівника церемонії (ймовірно жриці) [8, с. 18]. Це свідчить про культ жіночого начала, високий статус жінки у родині і поклоніння їй як символу плодючості. Оскільки Трипільська культура була сільськогосподарською, то образ землі-годувальниці асоціювався з образом жінки (деякі знайдені археологами фігурки зображали вагітних жінок).

Стародавні ляльки виготовлялися переважно з матеріалів, що зустрічалися в природі, таких як камінь, дерево, трава. Однак є знахідки ляльок, зроблених з тканини.

Лялька-мотанка (вузликова лялька) є прадавнім сакральним оберегом. Їй вже майже 5000 років, вона з'явилася з тих пір, як почали вирощувати льон. Ляльок можна було знайти в кожній сільській хаті. Функціями ляльок

були оберіг житла, сім'ї, дітей, сну, господарства, родини. Перш за все ляльками любили гратися діти. Лялька відрізняється від звичайної іграшки відсутністю обличчя, бо згідно древніх уявлень, через обличчя в ляльку могла вселитися душа, а душа буває різною – доброю чи поганою. Народ вірив, що в ляльці знаходиться дух предків і, що вона може передавати досвід з покоління в покоління.

Українці також вважали, що символ ляльки приносить їм багатство та успіх. Секрети виготовлення ляльок передавалися в родині від матері до дочки. Коли дівчина виходила заміж, мати дарувала їй ляльку-мотанку, як оберіг для нової домівки. На Різдво виготовляли спеціальних ляльок із зерна, які символізували добрий урожай. При народженні дитини українці виготовляли ляльку-немовляти. Лялька виконана у вигляді немовляти в пелюшках. Її укладали в ліжечко поряд з дитиною для охорони її сну та здоров'я. Лялька-наречена захищала дівчат від пристриту і підтримувала їх. Цю ляльку багато одягали і прикрашали, так як вона символізувала придане нареченої і привертала багатого нареченого.

В сучасних умовах етнічні ляльки можуть використовуватись психологами, вихователями, батьками в процесі виховання дитини. Так, створення дитиною власноруч ляльки є, перш за все простим, доступним, екологічним та дієвим методом виховання та формування особистості дитини. Ляльки допомагають розвинути природні якості, образне мислення, пам'ять, емоційну сферу, самоусвідомлення та самоконтроль. Вони сприяють формуванню позитивних настанов, емоційної та моторної адекватності, комунікативних навичок. Ляльки використовують також з метою терапії – з їхньою допомогою виліковуються від страхів, психологічних проблем, дають змогу знайти внутрішні резерви для боротьби із проблемами.

Вплив етнокультури на формування гендерних уявлень особистості. Етнокультурою вважається сукупність матеріальних і духовних цінностей, вироблених етносом впродовж його історії на його власній території засобами етнічного самовираження – мовою, філософією, релігією, традиціями.

Етнокультура містить ціннісні орієнтації, цінності, які формуються завдяки світосприйняттю та самоусвідомленню, формує певні типи мислення, парадигми життя, соціальні ролі. Етнокультура, завдяки цінностям, нормам, традиціям, формує в суспільстві особливі форми поведіння, спілкування, моральні та етичні засади духовного життя.

Світова культура поділяється на культури країн, народів, націй, етнічних груп. Українська культура – це витвір світогляду та праці нашого народу [8]. Культура відображає світогляд народу, його національну самосвідомість, своєрідність філософського мислення, розуміння основних проблем загальнолюдського і власного буття як конкретної частини людства.

Серед низки функцій, що відіграє етнічна культура є її конструктивність. Конструктивні функції етнокультури вважаються такими, що формують гармонійну особистість, зокрема її гендерні особливості, а саме чоловічі та жіночі ролі, прийняті в конкретному етносі. Відповідно,

завданням нашого викладу є проаналізувати вплив етнокультури на формування саме гендерних уявлень особистості в умовах інформаційного суспільства, розглянути формування особистості через призму культурного середовища.

Гендерні уявлення особистості є невід'ємною частиною її життя – на фізичному, соціальному, інтелектуальному і духовному рівнях розвитку. Так, сформована, інтегрована (тобто така, що здатна об'єднувати, усвідомлювати особистісні гендерні якості на всіх рівнях) особистість стає гармонійним, конструктивним елементом усіх міжособистісних взаємин, в яких вона і проявляє вміння усвідомлювати себе та вміння бути в гармонії з собою та зовнішнім середовищем, досягаючи єдності.

Цілеспрямоване формування особистості здійснюється в соціальній системі шляхом виховання в умовах певної етнокультури. Формування особистості – процес соціального розвитку людини і відбувається цей процес завдяки засвоєнню культурних норм, традицій, звичаїв, виховному впливу сім'ї, школи, суспільства, здатності людини пристосовуватися до оточення.

Особистість не є ізольованою, вона живе в суспільстві і відчуває певний вплив культури і виховання. Особистість має свою, хоча й пов'язану з іншими, історію життя і відчуває впродовж цієї історії як загальні і особливі, так і поодинокі впливи, які відображаються як в загальних, особливих, так і в індивідуальних рисах її поведінки і діяльності, в цілому психологічному складі. Впродовж свого розвитку під впливом виховання, соціалізації особистість набуває низки ролей, які вона виконує в суспільстві. Так, концепція культури впливає на концепцію людини: стати людиною означає стати індивідом, набути індивідуальності, а індивідуальність ми набуваємо, керуючись паттернами культури, системами значень, що історично склалися, орієнтуючись на які ми надаємо форми, порядок, смисл та напрямок нашому життю. Задіяні при цьому паттерни культури мають не загальний, а специфічний характер: не просто «чоловік» або «жінка», а конкретний набір уявлень про те, якими повинні бути чоловіки і жінки, яку роль вони мають виконувати в суспільстві, як подружжя має ставитися одне до одного, хто та з ким може вступати в шлюбні відносини, як виховувати дітей – хлопчиків та дівчаток і т. ін.

Отже, не можна заперечувати той факт, що культура формувала і продовжує формувати нас як індивіда, і саме це є для нас спільним. І ми, засвоюючи норми, правила та цінності, керуючись ними, формуємо власну, особистісну концепцію, яка може впливати на суспільну концепцію буття, розвивати її далі, і бути невід'ємними від неї. Отже, відбувається взаємообмін між особистістю і суспільною свідомістю. Так суспільство отримує нові ідеї, бачення, погляди, які, в свою чергу, впливають на мислення інших індивідуумів. Таким чином, етнокультура впливає на становлення і формування особистості, а особистість в свою чергу впливає на етнокультуру.

У наш час поняття «чоловік» – «жінка» в суспільстві набули особливого значення. Ці дискусії зосереджуються на відношенні «жінка –

чоловік». Різні культури мають різні уявлення щодо статевої ролі чоловіка та жінки. Залежно від країни, національності, віку статевої ролі можуть бути різними.

Що стосується гендерних уявлень в українській етнокультурі, то необхідно враховувати особливості нашої історії – українська культура, і загалом світогляд українського народу, знаходилися під впливом багатьох зовнішніх і внутрішніх чинників. Як результат взаємовпливу різних культур, на території нашої країни сформувався особливий спосіб світобачення, який закарбувався в світогляді, світовідчутті, психології, звичаях і традиціях українського народу.

Кожне суспільство, кожна етнокультура виробляє певний комплекс ознак, яким повинна відповідати поведінка представників кожної статі. Такі ознаки представлені у кожному етносі, суспільстві у вигляді гендерних уявлень щодо поведінки: маскулінності, фемінності, андрогінності, зміст яких обумовлений рівнем розвитку суспільства, розподілом праці в ньому, культурою, релігією, звичаями. Статеве виховання є невід'ємною частиною морального виховання і пов'язане з багатьма педагогічними і психологічними проблемами. Все, що виховує цілісну особистість, здатну усвідомити соціальні і моральні норми, свої фізіологічні і психологічні властивості, і завдяки цьому встановлювати оптимальні відносини з людьми своєї та протилежної статі, розвиватися духовно, і визначає цілі гендерного виховання [14].

Аналізуючи давні літературні джерела («Велесова книга», «Веди», «Святе писмо») [2; 16; 22], можна констатувати, що існують такі уявлення щодо якостей чоловіка та жінки. Отже, чоловічі якості – захист, логіка, розум, сила, індивідуальність та незалежність, рішучість, сміливість, цілеспрямованість, лідерство, влада, твердість, стійкість, активність, орієнтація на соціальні та зовнішні досягнення, кар'єра, духовна енергія; жіночі якості – турбота, підтримка, інтуїція, почуття та емоції, ніжність, залежність, натхнення, чутливість, сприйнятливність, смирення, відданість, м'якість, гнучкість, пасивність, спокій, чуйність, сім'я, природа, творчість.

Сьогодні ми можемо спостерігати деяке нівелювання статевими ролями в суспільстві. Чоловіки стають подібними до жінок за статевими ролями, а жінки – до чоловіків, не вміючи інтегрувати і гармонійно розвивати і чоловічі і жіночі якості в межах особистості. Це явище відбувається завдяки інформатизації суспільства, впливу так званих інформаційних технологій, і завдяки процесу глобалізації, що неупинно поширюється.

Сучасні науковці вважають, що в умовах становлення інформаційного суспільства з'являється більш гнучка система статевої ідентифікації, виникнення якої обумовлене цілою низкою обставин – економічними, політичними, етичними. В епоху глобалізації на особистість здійснюється постійний інформаційний тиск. За таких умов, людина у процесі оцінки предметів і явищ дійсності спирається здебільшого не на власний досвід, а на одержувану з навколишнього світу інформацію. Людина, з одного боку, прагне залишатися індивідуальністю, а з іншого боку – хоче не виділятися із

соціального оточення. У зв'язку з цим, змінюється інформаційний аспект значущості й поширеності гендерних уявлень і очікувань [14].

Таким чином, гендерна ідентифікація в сучасних умовах відбувається під впливом нових, сучасних гендерних уявлень щодо ролі чоловіка й жінки в суспільстві. Ці уявлення, як ми вже зазначили, формуються завдяки процесу глобалізації, інформатизації суспільства, процесу нівелювання народними традиціями і нормами суспільства. І саме такі, вже змінені уявлення, можуть подаватися суспільству у вигляді уявлень, які своєю сутністю передбачають формування мислення особистості. Гендерні уявлення, таким чином формують, визначають та закріплюють у суспільній свідомості та у свідомості особистості соціальні ролі жінки й чоловіка, їхню значимість, а також закріплюють певні гендерні принципи, відповідно до яких сучасна реальність репрезентується як така, що потребує змін.

На завершення висловимо думку про те, що звісно, зміни в суспільстві потрібні, проте, зміни на краще. Ми не повинні підміняти істинні поняття новими поняттями, які ніби допоможуть суспільному поступу, і нівелювати ті істинні норми й принципи, якими керувалися наші прабабушки. Оскільки українська народна традиція має давні багатотисячні коріння, українське сучасне суспільство, при актуалізації питання формування й виховання особистості, має керуватися, перш за все, власними цінними духовними надбаннями і висловлювати таке бачення, яке би допомагало українським чоловікам і жінкам у процесі самоусвідомлення та саморозвитку, в процесі побудови сімейних відносин та виховання дітей в духовній, гармонійній атмосфері.

Рівні розвитку життєдіяльності людини. Перші уявлення про мужність та жіночність, статеві відмінності, несхожі ролі, що їх виконують батько і мати, складаються в людини під час її спілкування з батьками в процесі життєдіяльності сім'ї. Все, що відбувається в сім'ї, справляє істотний вплив на ранню статеву соціалізацію дітей [19; 20]. Щоб краще зрозуміти становище двох статей в світі необхідно прослідкувати їх формування на рівнях розвитку життєдіяльності людини, а саме: біологічному (біологічні особливості, на основі яких здійснюється поділ на статі); соціальному (статеворольове виховання); інтелектуальному (усвідомлення гендерних ролей); духовному (усвідомлення свого життєвого призначення в ролі чоловіка/жінки).

Біологічний рівень. В світі людей, як і в більшості видів тварин, народжується приблизно однакова кількість особин обох статей (100 дівчаток на 104 хлопчиків). Еволюція ембріонів аналогічна, хоча первісний епітелій лишається нейтральним триваліший час у жіночому зародку. В результаті він довгий час перебуває під впливом гормонального середовища й через те його розвиток може зазнати певних змін. Коли складається система статевих органів, виявляється, що в обох статей вона аналогічна: гормони і однієї й другої статі відносяться до однієї й тієї ж хімічної групи, а саме стеролів, і всі вони утворюються з холестерину, які й формують вторинні ознаки сами.

Соціальний рівень. Стать – перша ознака, з якою людина входить у світ і з якої починаємо розмову про будь-кого. Стать є чинником, який впливає на все подальше існування особистості в соціумі, сприймання себе та інших, відповідність чи невідповідність соціальним, гендерним нормам. Зазвичай розрізняють процес формування психологічної статі і статеву ідентифікацію. Формування психологічної статі (статева типізація) – це реальне опанування атрибутів поведінки, особливостей емоційних реакцій, установок, уявлень, пов'язаних з чоловічою чи жіночою статевою роллю. Статева ідентифікація – водночас соціальний (засвоєння хлопчиком, дівчинкою відповідних статевих соціальних ролей і пов'язаних з ними прав та обов'язків) і психологічний (усвідомлення своєї статі та психосексуальної ідентичності) процес.

Інтелектуальний рівень. Відомо, що існує тісна залежність характеру психологічного розвитку доньки чи сина від бажаності народження дитини саме цієї статі. Ставлення до статі дитини з боку батьків уже з самого її народження створює ніби особливий світ, сприятливий для розвитку за жіночим або чоловічим типом [20]. У ранньому віці для дітей обох статей значимою є мати, яка доглядає, годує, піклується. Її зв'язок з дитиною має симбіотичний характер. Приблизно в 5–6 років значення батька для дитини стає помітнішим, а в молодшому шкільному віці він стає авторитетною фігурою, особливо для хлопчиків. Матерям корисніше підтримувати незначну дистанцію з дівчатками, а батькам – з хлопчиками. Тепло матері для дитини є базою для появи в неї відчуття власної цінності, а тепло батька дає змогу дітям повірити в свої здібності. Материнська тривожність і батьківська авторитарність негативно позначаються на засвоєнні відповідних ролей. Отже, стать дитини і її роль в суспільстві визначають і біологічні і соціальні чинники, які стають підґрунтям для наступних рівнів розвитку – інтелектуального та духовного. Народжуючись, дитина відразу не усвідомлює себе жінкою чи чоловіком. Їй необхідно здійснити життєвий шлях на всіх рівнях розвитку, який відбувається завдяки побудові відносин через спілкування.

Духовний рівень. Задоволеність, або самоактуалізація, – найважливіший аспект психічного, духовного й фізичного здоров'я людини. Стать розділила нас на чоловіків та жінок, хоча ці назви і є деякою символікою, за якою приховані відмінності в досягненні свого життєвого призначення. І чоловіки, і жінки дивним чином спантеличені пошуком свого призначення, не помічаючи, що відповідь лежить на поверхні, і не побачити її важко: ми всі різні. І перший вид відмінностей, який відразу ж впадає в око, – це статева відмінність, відповідно, з цим пов'язані основні життєві завдання людини, і, не розуміючи цього, неможливо стати щасливим і задоволеним. Чоловік досягає задоволеності через мужність, жінка – через жіночність, і потрібно лише розібратися, що ж це таке.

Розглянемо основні відмінності між чоловіками та жінками, знання про які мають сприяти усвідомленню людиною свого життєвого призначення в якості чоловіка чи жінки. Отже, мужність і жіночність – не більше ніж інструменти, за допомогою яких особистість вирішує свої життєві завдання.

Відмінності в способах мислення. Чоловік обдумує проблему, а жінка її промовляє. Тому чоловікові потрібно просто не заважати думати самостійно, а жінці треба не заважати виговоритися. Рецепт для сімейного життя дуже простий – хочете зробити чоловіка задоволеним – не заважайте йому, хочете задовольнити жінку – поговоріть з нею.

Відмінності в способах задоволеності. Чоловік задовольняється через зовнішні досягнення, кар'єру, успіх, а жінка – через сімейні відносини. Тому чоловік, в першу чергу, повинен відчувати, що він потрібний. Йому обов'язково потрібно дати відчуття, що він дуже важливий. У цьому одна з головних причин такої великої кількості розлучень, приміром, в країнах заходу. Замість того щоб дозволити чоловікові побути героєм (ти мій герой), жінка починає з ним змагатися. І замість того щоб зустріти, прийшовши додому, визнання і славу переможця, він зустрічає останнього супротивника за день, і вся його злість (а в цьому світі доводиться насилу здобувати ресурси для підтримки життя) обрушується на улюблену дружину. Він впродовж дня контролював себе, терпів труднощі, і решту дня вже мріє про їжу і диван, і тут на його шляху встає його власна дружина. Дайте ж йому просто поїсти, відпочити, і хай він відчує себе потрібним, а потім просить чого хочете. Звинувачення, поради, докори, повчання в перші хвилини зустрічі – відчуються чоловіком як ляпаси. І якщо він достатньо часто відчуває приниження і недовіру до себе, у нього з'являється перший тривожний симптом – апатія, і якщо чоловік зупиняється, то вже надовго [14; 22].

Відмінності в життєдіяльності. Для чоловіка більш важливо, що він робить, а не з ким. А для жінки – не що вона робить, а з ким вона це робить. І обидва здійснюють помилки на своєму шляху. Це природно і не є великою проблемою для сімейного життя, але неправильне ставлення до помилок партнера може легко зруйнувати відносини, що складаються роками. Якщо ж у жінки все ж таки вийде поводитися так, що чоловік відчує себе героєм, вона зможе його контролювати. Це секрет жінок сходу. Грамотна жінка здатна створити свого чоловіка з нуля: «Чоловік в сім'ї, як порожній горщик, що в нього жінка покладе, то і витягне», – східна мудрість.

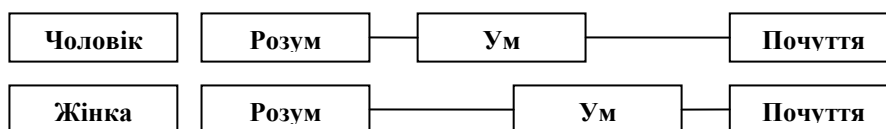
Відмінності в емоційності. Жінка набагато емоційніша чоловіка, і тому рецепт для чоловіків простий – жінці потрібне хороше спілкування. І це спілкування повинне проходити за особливими правилами. Жінці потрібно, щоб її зрозуміли, а не дали пораду. Але чоловік в таких випадках часто є нечутливим. Він слухає жінку, знаходить в її словах проблему і відразу дає розв'язання і задоволений йде у своїх справах. Тому наступний рецепт достатньо складний для чоловіків: любити дружину – це любити її слухати. Це головна ознака сумісності, всі інші – вторинні. Серце жінки м'якше, і саме тому їй потрібна м'якість й спокій. Три рази на день чоловік має обійняти свою жінку. Регулярна теплота потрібна жінці, як чоловіку – регулярна їжа. Якщо ж чоловік принципово не захоче слухати жінку – вона почне шукати способи повернути його увагу, і тут чекайте всього чого хочете, жінки дуже винахідливі. З іншого боку, свідомість жінки

заспокоюється, коли спокійне зовнішнє середовище: є їжа, будинок, гроші. Це і є справжня психологія – знати, як розрядити обстановку, коли відносини або ситуація розжарилися [22].

На що штовхають нас відмінності. Небажання і невміння цінувати відмінності призводить до того, що нас це дратує. Здорову людину відмінності повинні радувати, а не дратувати. Лише коли ми навчимося цінувати, а отже, радіти нашим відмінностям, ми зможемо створити сім'ю по любові. Шлюб з любові – це коли я готовий відректися від своїх зручностей заради щастя улюбленої людини. Шлюб з розрахунку – це коли я готовий відректися від щастя улюбленої людини ради своїх зручностей. Любов – це не єдність відчуттів, реакцій, поглядів і смаків. Любов – це бажання зробити іншу людину щасливою, не вимагаючи нічого натомість [14; 22].

Як бачимо, відмінностей безліч, і ми спробуємо глибше зрозуміти, в чому ж глибока психологічна причина того, що чоловіки і жінки, не дивлячись на всі свої наміри діалогу один з одним, все ж таки часто не можуть знайти спільної мови. Насправді, зміст і сенс цього питання знаходиться у неврахуванні найважливішого – природи чоловічого й жіночого. Під природою чоловічого та жіночого слід розуміти прояви маскулінності та фемінності. Існує теж андрогінний статево-рольовий тип, який поєднує високі показники маскулінності й фемінності в одному індивіді [5].

У кожної людини є «ум» та «розум» (слід зазначити, що поняття «ум» та «розум» в даному викладі були розділені і не є тотожні): «ум» – являється елементом психіки, функцією якого є первинна обробка результатів інформації, що надходить від органів чуття. Цю інформацію «ум» обробляє за принципом «прийняття-неприйняття». «Розум» теж являється елементом психіки, але він виконує дещо іншу функцію – він перевіряє інформацію, що надходить від почуттів на предмет її «потрібності-непотрібності», і дає сигнал «уму», як чинити. Щодо чоловіків та жінок, то їхні принципові відмінності полягають в розміщенні «ума» – у жінок він знаходиться ближче до почуттів, а в чоловіків, ближче до розуму і віддалений від почуттів. Схематично цю відмінність можна представити так [4]:

Жіночий ум, таким чином, зазнає сильного впливу почуттів і стає емоційним, тобто починає мислити емоціями, а чоловічий ум потрапляє під вплив розуму, і набуває логічної природи, тобто починає мислити аргументами. Таким чином, саме ці суттєві відмінності й спричиняють факт нерозуміння представників протилежних статей. Для жінок важливими є емоції та увага, а також необхідність вираження своїх переживань та почуттів. Натомість, для чоловіків на першому місці знаходиться сенс того,

що відбувається, тобто все повинно бути аргументовано і виправдано, в іншому випадку, навіщо взагалі щось робити.

Кожна особистість має діяти згідно тієї ролі, яку їй надано в житті – роль чоловіка або жінки. Існують дві основні якості, які має розвинути у себе чоловік: контроль почуттів і турбота про інших. Контроль почуттів полягає в тому, що чоловік не слідує за своїми бажаннями, а перевіряє їх через призму розуму і вирішує їхню доцільність. Але це не означає, що чоловік не проявляє почуттів, він лише не надає їм провідної ролі у життєдіяльності. Контроль почуттів необхідний для набуття гармонії і цілісності особистості і дає змогу накопичувати внутрішню силу, яку чоловік має витратити на соціальні досягнення. Тобто, чоловіку дається певне завдання в житті, і саме для його виконання ум чоловіка відірваний від почуттів і наближений до розуму, що дає змогу чоловіку сконцентруватися на досягненні цілі, а не йти на поводу безкінечних бажань – в іншому випадку у нього буде накопичуватися незадоволення своїм положенням, життям загалом, і таким чином, ближче до середнього віку, у чоловіка частіше стане виникати почуття пустки. Так виникає поширена сьогодні криза середнього віку у чоловіків. У чоловіка в житті є три обов'язки: 1) він дає матеріальний захист сім'ї, тобто забезпечує сім'ю і підтримує її; 2) дає емоційний захист дружині, вислуховує її і дає можливість їй проявити свої почуття та емоції; 3) має встановити правильні принципи життя сім'ї. Отже, якщо чоловік буде виявляти підтримку і заступництво іншим, він буде мати велике почуття радості та ентузіазму.

Що стосується жіночих, фемінних, якостей, то існують дві основні – цнотливість і терпіння. Синонім цнотливості – це вірність [4; 21]. Цнотлива, вірна, жінка віддана своєму чоловікові і ним пишається. Якщо жінка цнотлива, вірна, то все найсприятливіше прийде до неї. Потрібно пам'ятати, що якщо людина житиме в гармонії із законами світотворення, до неї природнім чином приходять все, до чого вона прагне.

Також потрібно зазначити, що потенціал енергії, яку накопичує жінка, будучи вірною чоловіку, також дає силу і йому. Фактів з історії безліч, коли чоловіки досягали успіхів та повагу в суспільстві саме завдяки сильним і вірним їм жінкам. Інша важлива якість жінок – це м'якість та терпіння. Такі, здавалося б непривабливі в сучасному суспільстві якості, можуть дати силу жінці і можливість жити в гармонії із собою і оточенням. Якщо жінка проявляє турботу і увагу чоловікові, цікавиться його справами і пом'якшує його грубий характер, вона тим самим викликає у чоловіка почуття подяки і вдячності, і таким чином, у чоловіка виникає спонтанне бажання турбуватися про свою дружину.

Натомість, більшість сучасних жінок констатує протилежне [17], що дає можливість і підстави замислитись їм про тип своєї поведінки відносно чоловіків. Іншими словами, якщо жінка досягає успіхів у зовнішньому світі – роботі, кар'єрі, і не реалізує себе як дружина, або, скажімо, як та, що проявляє турботу, вона буде почувати свою внутрішню незахищеність.

Сучасним жінкам і чоловікам справді є дуже важливим знайти внутрішню гармонію через гармонію взаємного діалогу. Чоловік і жінка є рівними особистостями, і ця рівність полягає в тому, що кожен з них допомагає набуті внутрішню цілісність і гармонію, вони мають навчитися розвивати у себе в гармонії як маскулінні, так і фемінні якості.

Якщо чоловіки і жінки поважають особливості природи один одного і прагнуть щиро допомагати один одному, то з плином часу вони відчують повну рівність. Вони будуть вдячні і цінуватимуть свої відносини, і бажання експлуатувати один одного покине їхнє серце, а замість цього з'явиться справжнє й глибоке почуття любові [4]. Таким чином, розуміючи природу відмінностей між чоловічими та жіночими ролями у суспільстві, ми можемо легко, маючи відповідні знання, будувати гармонійні відносини в родині, виховувати дітей та досягнути щастя.

Психологічні особливості гендерних взаємин. Взаємини представників обох статей, чоловіка та жінки, перш за все, зводяться до спілкування, і це спілкування може призвести як до успіху, так і до провалу. Успіх або неуспіх у спілкуванні та взаєминах між людьми загалом залежить від зловживання якостями особистості, чоловічими та жіночими якостями і використання їх задля власного задоволення. Для побудови щирих та чистих взаємин, необхідно отримати знання та зрозуміти особливості своєї психології й психології іншої людини, очистити своє серце від заздрощів та намагання насолоджуватися за рахунок іншого, позбавитися претензії. Чисті та міцні взаємини можуть будуватися лише тоді, коли у стосунках між чоловіком і жінкою є висока ціль, яку не можна досягнути низькими вчинками та цілями. Наш виклад буде стосуватися психології гендеру та взаємин між представниками обох статей через призму психофізіологічних особливостей людини та ведичної психології.

Психологія чоловіка та психологія жінки суттєво відрізняється і залежить також від психофізіологічних особливостей людини. Всім відомий науковий факт фізіологічної асиметрії головного мозку, де права півкуля відповідає за емоційну сферу, а ліва – за сприймання та логічне мислення.

Функціональна асиметрія мозку – це складна властивість мозку, що відображає розходження в розподілі нервово-психічних функцій між правою і лівою півкулями. Формування і розвиток цього розподілу відбувається в ранньому віці під впливом комплексу біологічних та соціокультурних чинників [26]. Функціональна асиметрія півкуль є однією з причин існування у людини певної структури психіки [15].

Взаємодія півкуль мозку характеризується як співвідношення новизни й «рутини», тобто, все, із чим стикається людина вперше, сприймається правою півкулею мозку, а все, чому людина навчилася, стає надбанням лівої й зберігається там у вигляді певних паттернів [6].

Домінування півкуль зазвичай визначає найбільш розвинену область психічного – так, у правопівкульних краще розвинені емоції та інтуїція, у лівопівкульних – сприймання й мислення. Переробка інформації правопівкульних відбувається спонтанно, в хаосі та миттєво, вони мислять

інсайтами. Ліва півкуля не лише відповідає за понятійне, конвергентне мислення, прогнозування подій та висування гіпотез, в ній представлена дискретна модель світу, розбита на окремі елементи. В семантичній пам'яті цієї півкулі зберігається соціальна система значимостей.

Натомість, вважається, що права півкуля відповідає за синтетичну, симультанну (одночасну) діяльність мозку. Вона має справу не з фігурою, а з фоном, не з центром уваги, а з периферією. Таким чином, права півкуля забезпечує не концентрацію, а розподіл уваги. Ліва півкуля більшою мірою орієнтована на прогнозування майбутніх станів, а права – на взаємодію з досвідом та актуальними подіями. Ліва півкуля більш активна під час виникнення мотивації щодо наближення до об'єкта, а права – в разі мотивації на уникнення. В цілому, права півкуля є переважно сприймаючою, а ліва – виконавчою.

Як ми бачимо, функціональна асиметрія великих півкуль є важливою психофізіологічною характеристикою людини, яка є нейрофізіологічною детермінантою індивідуально-психологічних відмінностей, оскільки вони виявляють кореляції з різними психічними процесами [18].

Результати низки досліджень [15] дають підстави вважати, що мозок чоловіків організований більш асиметрично, ніж мозок жінок. Величина задньої ділянки мозолистого тіла, що з'єднує праву і ліву півкулі, у жінок більша, ніж у чоловіків, що сприяє інтенсивнішій міжпівкульній взаємодії. Ця функціональна особливість дає змогу жінкам успішно використовувати різні способи сприйняття і мислення, вони забезпечують більшу адаптивність жінок до змін умов життя.

Мозок чоловіка спеціалізований – розділений на ділянки. Його конфігурація сприяє концентрації на одній конкретній задачі в окремий проміжок часу, і більшість чоловіків стверджують, що можуть робити лише одну справу в певний час. Тобто, в роботі півкуль головного мозку чоловіка характерною є функціональна асиметрія, у жінок – співпраця. І ця властивість у жінок дає їм змогу одночасно робити декілька справ.

Особливості психології чоловіка та психології жінки схематично можна представити так [24].

Рис. 1. Особливості психології чоловіка та психології жінки

Як бачимо на рисунку 1, функціональна будова мозку (де, умовно почуття – це здатність до відчуття та сприймання, а розум – до розрізнення) представників обох статей не відрізняється, а можливості, тобто психологічні особливості глибини використання його складових, у чоловіків і жінок, будуть відрізнятися. Наприклад, якщо у чоловіків є 100% можливості відчувати і розрізняти, приймати рішення, то у жінок таких можливостей, згідно низки досліджень, більше в 9 разів, тобто 900% [24].

Жінка, таким чином, зазнає сильного впливу почуттів і стає емоційною, тобто починає мислити емоціями, а чоловічий ум потрапляє під вплив розуму, і набуває логічної природи, тобто починає мислити аргументами. Таким чином, саме ці суттєві відмінності й спричиняють факт нерозуміння представників протилежних статей. Для жінок важливими є емоції та увага, а також необхідність вираження своїх переживань та почуттів. Натомість, для чоловіків на першому місці знаходиться сенс того, що відбувається, тобто все повинно бути аргументовано і виправдано [4].

Проте, сучасні психологи вважають, що сучасна жінка переважно втратила відчутний відсоток щодо здатності глибини відчувати та розрізняти і становить 170-180%. І таким даним є пояснення: сучасна жінка багато в чому прирівняна до чоловіка, виконує чоловічі ролі, і відповідно втрачає свою унікальність та внутрішню силу.

Проте, відновити свої можливості та глибину відчуття та розрізнення жінка може завдяки якостям, які дають їй силу та унікальність, цілісність та гармонію – це цнотливість і вірність. Якщо жінка цнотлива, вірна, то все найсприятливіше прийде до неї.

Потрібно пам'ятати, що якщо людина житиме в гармонії із законами світотворення, до неї природнім чином приходять все, до чого вона прагне. Також потрібно зазначити, що потенціал енергії, яку накопичує жінка, будучи вірною чоловіку, також дає силу і йому. Фактів з історії безліч, коли чоловіки досягали успіхів та повагу в суспільстві саме завдяки сильним і вірним їм жінкам.

Тобто жінка – це надихаюча сила для чоловіка, без неї він нічого не хоче і не здатний робити. Жінка управляє світом, а чоловік – це інструмент.

Разом з тим, психологічна природа жінки така, що її здатність до відчуття та розрізнення (робота правої та лівої півкулі) є одночасною, тобто вона може відчувати і розрізняти одночасно. Проте така здатність викликає у жінки неспокій, стурбованість, а для гармонійного урівноваження їй потрібна здатність чоловіка, яка полягає у черговості почуття та розрізнення (роботі правої та лівої півкуль).

Отже, таким чином, гармонійні взаємини між чоловіком і жінкою розвиваються тоді, коли вони розуміють та поважають свою психологічну природу та природу іншого. А для цього людині потрібно отримувати знання та розвивати свою свідомість.

Сім'я є чистим місцем, і тому в ній все має бути чистим – взаємини, спілкування, вчинки, їжа, побут. І щоб досягти чистоти в житті, зокрема

сімейному житті, особистості необхідно встановити для себе високу ціль, знайти однодумця і помічника у досягненні цілі й слідувати їй [14].

Щастя – це процес, а не даність, воно залежить від розвитку особистості. Загалом нараховують п'ять рівнів розвитку свідомості особистості: почуття, ум, розум, душа, наддуша [14; 24]. Це, так би мовити, платформи, на яких знаходиться свідомість особистості, і від чого залежить її життєдіяльність та задоволеність, щастя, або нещастя.

Наприклад, якщо особистість діє на платформі почуттів, то, відповідно, керуючись у житті здебільшого своїми почуттями, задовольняючи їх, отримує бажане, але задоволене бажання плинне і мінливе, і людина знову намагається задовольнити свої нові потреби і бажання, і цьому процесу немає кінця, бо всі бажання та почуття задовольнити неможливо, така їхня природа.

Коли особистість діє на платформі ума, то вона постійно оцінює все довкола та оточуючих її за принципом «подобається-неподобається». Таким чином, людина керуючись цим, розділяє все лише на хороше і погане, на друзів та ворогів з точки зору лише свого бачення та сприймання.

В разі, коли особистість керується здебільшого розумом, вона сприймає все за принципом «корисно-некорисно», і це вже вищий рівень свідомості. Людина таким чином будує життєдіяльність за тим принципом, що певні речі, події, знання і т.п. можуть бути корисними, або ж некорисними для особистості, її здоров'я, родини, нації, довколишнього середовища і т.п.

Коли вже особистість починає усвідомлювати себе не лише з точки зору свого тіла (тілесної концепції), починає розуміти, що я – це не лише моє тіло, що є щось вище, розвиненіше і тонше за свою природу, вона опиняється на платформі душі. Особистість вже починає усвідомлювати не лише себе, а й інших живих істот з платформи душі – у всіх є не лише тіло, а є перш за все душа, вона у кожного унікальна та індивідуальна і цю індивідуальність та унікальність кожного особистість поважає.

І, нарешті, коли особистість досягає розуміння того, що є не лише індивідуальні душі, які постійно взаємодіють між собою, а є об'єднуюче начало, вище начало, яке має свою особистісну індивідуальність та унікальність, а інакше і не може бути, бо звідки ж кожна людина має свою неповторну індивідуальність, тоді вона опиняється на платформі свідомості наддуші, усвідомлюючи себе та розуміючи чистоту взаємин із наддушею.

З платформи свідомості наддуші в особистості зароджуються істинне розуміння та високі цілі свого існування. І, таким чином, вже з цієї платформи легше стати справді щасливим, будувати чисті стосунки і життєдіяльність загалом.

Існують чотири цілі людського життя [22]:

- 1) обов'язок, природа, призначення;
- 2) економічний розвиток;
- 3) любов;
- 4) духовність.

Розглянемо їх детальніше.

1. Обов'язок, природа, призначення – людина розуміє своє життєве призначення, свою природу, якості, вміння і т.п. і діє згідно своєї природи. Обов'язок чоловіка та жінки – бути в гармонії із собою та усім навколишнім.

Кожна особистість має діяти згідно того призначення, яке їй надано в житті – роль чоловіка або жінки. Існують дві основні якості, які має розвинути у себе чоловік: контроль почуттів і турбота про інших. Контроль почуттів полягає в тому, що чоловік не слідує за своїми бажаннями, а перевіряє їх через призму розуму і вирішує їхню доцільність. Але це не означає, що чоловік не проявляє почуттів, він лише не надає їм провідної ролі у життєдіяльності. Контроль почуттів необхідний для набуття гармонії і цілісності особистості і дає змогу накопичувати внутрішню силу, яку чоловік має витратити на соціальні досягнення.

Тобто, чоловіку дається певне завдання в житті, і саме для його виконання ум чоловіка відірваний від почуттів і наближений до розуму, що дає змогу чоловіку сконцентруватися на досягненні цілі, а не йти на поводу безкінечних бажань – в іншому випадку у нього буде накопичуватися незадоволення своїм положенням, життям загалом, і таким чином, ближче до середнього віку, у чоловіка частіше стане виникати почуття пустки. Так виникає поширена сьогодні криза середнього віку у чоловіків.

У чоловіка в житті є три обов'язки: 1) він дає матеріальний захист сім'ї, тобто забезпечує сім'ю і підтримує її; 2) дає емоційний захист дружині, вислуховує її і дає можливість їй проявити свої почуття та емоції; 3) має встановити правильні принципи життя сім'ї. Отже, якщо чоловік буде виявляти підтримку і заступництво іншим, він буде мати велике почуття радості та ентузіазму.

Що стосується жіночих, фемінних, якостей, то існують дві основні – цнотливість і терпіння. Синонім цнотливості – це вірність. Цнотлива, вірна, жінка віддана своєму чоловікові і ним пишається. Якщо жінка цнотлива, вірна, то все найсприятливіше прийде до неї. Потрібно пам'ятати, що якщо людина житиме в гармонії із законами світотворення, до неї природним чином приходять все, до чого вона прагне.

Також потрібно зазначити, що потенціал енергії, яку накопичує жінка, будучи вірною чоловіку, також дає силу і йому. Справді, фактів з історії безліч, коли чоловіки досягали успіхів та повагу в суспільстві саме завдяки сильним і вірним їм жінкам.

Інша важлива якість жінок – це м'якість та терпіння. Такі, здавалося б непривабливі в сучасному суспільстві якості, можуть дати силу жінці і можливість жити в гармонії із собою і оточенням. Якщо жінка проявляє турботу і увагу чоловікові, цікавиться його справами і пом'якшує його грубий характер, вона тим самим викликає у чоловіка почуття подяки і вдячності, і таким чином, у чоловіка виникає спонтанне бажання турбуватися про свою дружину.

Натомість, більшість сучасних жінок констатує протилежне, що дає можливість і підстави замислитись їм про тип своєї поведінки відносно

чоловіків. Іншими словами, якщо жінка досягає успіхів у зовнішньому світі – роботі, кар'єрі, і не реалізує себе як дружина, або, скажімо, як та, що проявляє турботу, вона буде почувати свою внутрішню незахищеність.

2. Економічний розвиток, процвітання, статус – витікає із попередньої цілі, а саме, виконуючи свій життєвий обов'язок, співпрацюючи із природою, людина досягає процвітання, статусу.

3. Любов, емоційне задоволення – вміщує такі типи любові як, подружня, батьківська, дружня, служіння та нейтральна.

Зазначимо, що любов чоловіка до жінки проявляється таким чином: турбота про жінку, розуміння її і повага до неї, до її природи. А любов жінки до чоловіка проявляється у довірі, прийнятті його і подяці.

Якщо висловлюватися образно, жіноча психіка зіткана з любові: жінка народжується, щоб любити, турбуватися, спілкуватися з людьми, створювати навколо себе атмосферу тепла та щастя. Але, нажаль, освіта, яку жінки отримують в наш час, не має нічого спільного із родиною та родинним затишком. Сучасна освіта спрямована на можливість бути активною, сильною в соціальному середовищі і спрямована на роботу, просування в соціумі.

Проте, це освіта «за чоловічим типом», і вона жодним чином не пов'язана з розвитком жіночої психічної природи. В результаті психіка жінки перенапружується, слабшає, і здатність відчувати себе щасливою теж знижується. Не відчуваючи задоволення від життя загалом, жінки часто страждають від хронічних захворювань [22].

4. Духовність – найвища ціль людського життя, яка має на меті осягнути сенс буття, щастя та усвідомлення себе як духовної істоти. Моральність, правдивість, чистота, доброзичливість, чесність і любов – основні цінності культури Вед, яка будується на принципах прадавніх священних писаннях. Основною цінністю культури Вед є щастя. Критерієм успіху в цій культурі є кількість щастя, яке може осягнути і реалізувати людина.

Веди стверджують, що мета людського життя не в тому, щоб змиритися з тлінним і повним страждань світом, а в тому, щоб прагнути до вічного щастя, усвідомивши себе як духовну душу. Щоб зрозуміти, як індивідуальна жива істота пов'язана з навколишнім світом, необхідно відповісти на вічне питання: «Хто я?». Згідно Вед, людина потрапляє в полон, якщо ототожнює себе з матеріальним тілом і вважає, що матеріальний світ є єдиною реальністю, забуваючи про свою духовну природу [24].

Якщо людина задається питанням щодо своєї духовної природи, вона отримує унікальну можливість запитувати про Вищу, Абсолютну Істину. Знайомство з дійсним знанням дає людині відчуття вічності і, збагнувши це знання, людина наповнює своє життя любов'ю, радістю, щастям і досконалістю.

Людська форма життя перевершує тваринні аналоги тим, що людина наділена коштовним інструментом пізнання – вищим розумом, свідомістю, призначеним для збагнення Абсолютної Істини. А оскільки людина має не

просто тіло, а й душу, то сенс життя людини полягає в осягненні науки про душу і Бога. Саме тому в Ведах і говориться, що воістину нещасні ті люди, яким не випало щастя в осягненні цієї науки [24]. Якщо люди перебувають в забутті про свою дійсну духовну природу, вони, можна сказати, живуть даремно, немов тварини, які обтяжені виключно тілесними потребами.

Якщо сенс життя людини полягає в тому, щоб реалізувати всі переваги людського життя, у тому числі і свій людський розум за призначенням, то така особистість стане здатною осягнути ні з чим незрівнянне духовне блаженство.

Як ми бачимо, шлях до гармонійних взаємин між чоловік та жінкою складний та тривалий, але можливий і реальний, і насамперед, дієвий. Внутрішня гармонія між людьми досягається через гармонію взаємного діалогу, гармонію взаємин. Чоловік і жінка є рівними особистостями, і ця рівність полягає в тому, що кожен з них допомагає набутти один одному внутрішню цілісність і гармонію, вони навчаються розвивати в гармонії як маскулінні, так і фемінні якості.

Якщо чоловіки і жінки поважають особливості природи один одного і прагнуть щиро допомагати один одному, то з плином часу вони відчують повну рівність та взаємоповагу, осягнуть процвітання. Вони будуть вдячні і цінуватимуть свої взаємини, і бажання експлуатувати один одного покине їхнє серце, а замість цього з'явиться справжнє й глибоке почуття любові [4]. Таким чином, розуміючи природу відмінностей між чоловічими та жіночими ролями та призначенням у суспільстві, ми можемо легко, маючи відповідні знання, будувати гармонійні взаємини та осягнути щастя.

3.2. Організація та методичне забезпечення дослідження чинників впливу культури етносу на формування гендерних уявлень особистості в умовах інформаційного суспільства

Актуальність дослідження полягає у розкритті закономірностей та чинників формування гендерних уявлень та вивчення чинників впливу на формування даних уявлень в сучасних умовах розвитку інформаційних технологій. Гендерні уявлення особистості є невід'ємною частиною її життя – як соціальної, так і духовної його сторони. Так, сформована, інтегрована (тобто така, що здатна об'єднувати усвідомлювати особистісні гендерні якості) особистість стає елементом усіх міжлюдських взаємин в яких вона і проявляє вміння усвідомлювати себе та вміння інтегруватися з зовнішнім середовищем.

Метою є дослідити чинники впливу культури етносу на формування гендерних уявлень особистості в умовах інформаційного суспільства.

Об'єкт дослідження – культури етносу в умовах інформаційного суспільства. **Предмет дослідження** – гендерні уявлення особистості в умовах інформаційного суспільства.

Виходячи з актуальності визначено комплекс основних завдань дослідження:

1. Узагальнити та систематизувати основні підходи до проблеми у вітчизняній і світовій літературі.
2. Розробити теоретико-методологічну модель дослідження чинників впливу культури етносу на формування гендерних уявлень особистості в умовах інформаційного суспільства.
3. Провести емпірико-статистичну перевірку робочих гіпотез.
4. Проаналізувати чинники впливу культури етносу на формування гендерних уявлень особистості в умовах інформаційного суспільства.
5. Узагальнити отримані результати.

Методологічну основу дослідження складають науково-психологічні положення про сутність і закономірності становлення особистості (Л.С. Виготський, Д.Б. Ельконін, Б.Г. Ананьєв), розвиток самосвідомості (Г.С. Костюк, С.Д. Максименко, М.Й. Боришевський, С.Л. Рубінштейн), формування психологічної статі (Ананьєв Б.Г., Говорун Т., Геодакян В.А., Кле М., Кон І.С., Моргун В.Ф., Ткачова М.Ю., Титаренко Т.М., Кочарян А.С.); важливим науковим підґрунтям з проблематики статі є теорії західних психологів: Г. Олпорта, Ш. Берна, З. Фрейда, К. Хорні, К. Юнга, О. Вейнінгера, Д. Майерса. Психологія українського етносу представлена в роботах Потебні О.О., В. Яніва, Вовка Ф., Мід М., Бромлея Ю. В., Фурмана А.В., Орбана Л.Є., Устименко Т.А., Ігнатенко П.І., та іншими роботами вітчизняних психологів, психологів Інституту психології зокрема.

Наукова новизна. Поставлена проблема є новою з огляду на вивчення дослідження чинників впливу культури етносу на формування гендерних уявлень особистості через призму сучасних умов інформаційного суспільства.

Стан розроблення проблеми. На сьогодні в Україні гендерною проблематикою особливо займаються вчені Харківського Центру Гендерних Досліджень, створеного на базі Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Тематика досліджень стосується соціології та психології гендеру, політики й філософії гендеру, культурології гендеру. Також питання статі вивчається в науково-дослідних інститутах, зокрема в Інституті психології імені Г.С. Костюка, в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України. Щодо зарубіжних досліджень, то можна зазначити Московський центр гендерних досліджень – МЦГД, вчені якого займаються вивченням питання положення жінок у суспільстві, проводять гендерні дослідження, створюючи умови для наукового обговорення гендерної теорії і проблеми.

Конструктивні функції етнокультури вважаються такими, що формують особистість, тому завданням дослідження є дослідити чинники впливу культури етносу на формування саме гендерних уявлень особистості в умовах інформаційного суспільства, розглянути формування особистості через призму культурного середовища.

Концептуальною основою дослідження є уявлення про особливості формування психіки, зокрема гендерних уявлень особистості в сучасних умовах інформаційних технологій.

Методи дослідження. Аналіз, синтез, порівняння, систематизація, узагальнення, анкетування, опитування, проєктивні методики, арт-терапевтичні методики.

Вибір та обґрунтування методик дослідження.

Об'єктом нашого аналізу стали **методи**, які дають можливість дослідити такі елементи статевої ідентифікації, як система гендерних уявлень, що виявляється у відмінностях сприймання та уявлення ролі чоловіка та жінки між чоловіками і жінками, тобто сформовані гендерні уявлення особистості відносно конкретної статі та можливості виявлення чинників впливу культури етносу на формування цих уявлень. Зрозуміло, що дослідження цих структур може викликати багато труднощів, і тому ці методи повинні бути відносно простими, доступними, викликати зацікавлення і не втомлювати респондента.

Гендерні характеристики особистості в психології вивчаються за допомогою низки методів, серед яких ми виділили найбільш доцільні для вивчення чинників впливу культури етносу на формування гендерних уявлень.

Насамперед варто звернути увагу на такі елементи гендерної ідентифікації особистості, як-от:

- система гендерних оцінок і переваг;
- гендерні стереотипи й уявлення та їх особливості.

Дослідження специфіки розвитку цих елементів у досліджуваних пов'язано з певними труднощами, і тому діагностичні методики мають бути відносно простими, доступними, викликати зацікавлення і не втомлювати опитуваних. Саме тому під час розв'язання окреслених завдань доцільно використовувати такі діагностичні методи і методики:

- 1) анкетування та опитування;
 - методика «Семантичний диференціал»;
 - методика «Вільні асоціації»;
 - методика «Хто Я?»;
- 2) арт-терапевтичні методики;
 - методика «Творча сила жінки та давній оберіг лялька-мотанка»;
 - методика «Козак Мамай»;
 - методика «Цілісність особистості: згода Чоловічого й Жіночого начала»;
 - методика «Автопортрет в натуральну величину»;

В основі характеристики й аналізування якісного змісту статевої ідентифікації мають лежати такі критерії:

- маскуліність;
- фемінність;
- андрогінність.

Анкетування та опитування.

Методика „Семантичний диференціал” (модифікована, Савіна М.І.)

В основу характеристики і аналізу якісного змісту статевої ролі ідентифікації слід покласти три критерії: маскуліність, фемініність, андрогінність. Відштовхуючись від положення про те, що індивідуальна статева ролі ідентифікація особистості проявляється у приписуванні собі (своїй статі) тих чи інших якостей, які є статево нейтральними, нами було модифіковано методичку "Семантичний диференціал". Суть методички полягає в тому, що опитуваним у формі бланку пропонували відповісти на запитання і оцінити по семибальній шкалі від -3 до +3, кому, хлопчикам-чоловікам чи дівчаткам-жінкам, властивіша та чи інша якість. За допомогою експертів було обрано 40 пар понять. Нижче пропонуємо зразок тесту, який при необхідності, може видозмінювати свою змістовну наповненість в залежності від завдання та мети дослідження. Зазначимо – кількість шкал не є обмеженою.

Інструкція 1. Стать ____ Вік ____

Оцінити поняття "чоловік-хлопець" за нижче перерахованими шкалами (поняттями-антонімами) від -3 до +3, тобто наскільки пов'язане це поняття з визначенням наведеним чи зліва чи справа. Ліва сторона шкал оцінюється від -3 до 0, права від 0 до +3.

0 – невизначена відповідь; 1 – скоріше так; 2 – пов'язане; 3 – дуже пов'язане.

Чоловік, хлопець	3	2	1		1	2	3	Чоловік, хлопець
1. сильний								слабкий
2. розсудливий								наївний
3. добрий								егоїстичний
4. охайний								неохайний
5. чесний								нечесний
6. поступливий								впертий
7. дратівливий								стриманий
8. веселий								сумний
9. хороший організатор								Поганий організатор
10. оптиміст								песиміст
11. жорстокий								ніжний
12. незалежний								залежний
13. кремезний								тендітний
14. начальник								підлеглий
15. розумний								дурний
16. пихатий								покірний
17. стриманий								імпульсивний
18. духовний								матеріальний
19. швидкий								повільний
20. злий								добрий

Інструкція 2. Стаття ____ Вік ____

Оцінити поняття "жінка-дівчина" за нижче перерахованими шкалами (поняттями-антонімами) від -3 до +3, тобто наскільки пов'язане це поняття з визначенням наведеним чи зліва чи справа. Ліва сторона шкал оцінюється від -3 до 0, права від 0 до +3.

0 – невизначена відповідь;

1 – скоріше так;

2 – пов'язане;

3 – дуже пов'язане.

Жінка, дівчина	3	2	1		1	2	3	Жінка, дівчина
1.ніжна								груба
2. гарна								негарна
3. любляча								нелюбляча
4. охайна								неохайна
5. чесна								нечесна
6. покірна								горда
7. ненаситна								задоволена
8. радісна								страждаюча
9. господиня								не господиня
10. домогосподарка								ділова
11. дбайлива								байдужа
12. заклопотана								прагнуча волі
13. щаслива								нешасна
14. духовна								матеріальна
15. розумна								дурна
16. емоційна								стримана
17. наївна								мудра
18. тендітна								мужня
19. мовчазна								балакуча
20. зла								добра

Інтерпретація

Результати дослідження піддаються кількісному аналізу і, на основі приписування людиною певної кількості понять представникам своєї і протилежної статі, робиться висновок про якісний зміст статевої ролі і ідентифікації: фемінний, маскулінний, андрогінний.

Метод «Вільні асоціації» (модифікована, Савіна М.І.)

Асоціативний експеримент в психології, як відомо, використовують з різною метою і відповідно в різних варіантах проведення. Оскільки нас цікавлять уявлення особистості про себе як носія певної статевої ролі, в набір слів-стимулів, що задаються дитині дослідником, були внесені поряд з іншими словами такі: хлопчик, дівчинка, чоловік, жінка, мати, батько. Використовується вільний асоціативний експеримент з чисельними

асоціаціями, тобто опитуваний може без будь-яких граматичних і кількісних обмежень видавати реакції на слово-стимул.

Обладнання: аркуш із нумерацією від одного до двадцяти (для заповнення практичним психологом).

Інструкція: «Зараз вам буде прочитано низку слів, на які ви маєте дати відповідь у вигляді асоціації на це слово, тобто з чим, як вам здається, це слово пов'язане та уподібнюється. Наприклад, яблуко – червоне, кругле, смачне».

Список асоціацій може варіювати як у змістовному плані так і в кількісному. Ми пропонуємо зразок списку слів-стимулів.

- 1) батько
- 2) я
- 3) держава
- 4) юнак
- 5) мати
- 6) Вітчизна
- 7) дім
- 8) Україна
- 9) чоловік
- 10) країна
- 11) українець
- 12) хлопчик
- 13) дівчина
- 14) українка
- 15) жінка
- 16) мій
- 17) моя
- 18) земля
- 19) дівчинка
- 20) ти

Бланк відповідей

Стать ____ Вік ____

1.	11.
2.	12.
3.	13.
4.	14.
5.	15.
6.	16.
7.	17.
8.	18.
9.	19.
10.	20.

Інтерпретація. Асоціативний експеримент проводиться на великій кількості досліджуваних, і на основі поданих ними асоціацій можна побудувати таблицю частотного розподілення слів-реакцій на кожне слово-стимул.

Методика “Хто Я?” (модифікована, Савіна М.І.)

Методика “Хто Я?” М. Куна та Т. Макпартленда здебільшого використовують в групах під час соціально-психологічного тренінгу. В основі цієї методики лежить принцип самоусвідомлення себе, усвідомлення бачення себе оточуючими. Досліджуваним пропонується на аркуші паперу написати у правому верхньому куті те із своїх імен, до якого вони найбільше звикли.

Обладнання:

- аркуші з нумерацією від одного до десяти (двадцяти);
- ручки.

Інструкція. Опитуваним пропонується дати відповідь на запитання: “Хто я такий(а)?”, при цьому це треба зробити швидко, записуючи свої відповіді точно в такій формі, як вони зразу приходять на думку. Відповідей повинно бути не більше 20.

Бланк відповідей

Стать ____ Вік ____

1.	2.
3.	4.
5.	6.
7.	8.
9.	10.
11.	12.
13.	14.
15.	16.
17.	18.
19.	20.

Інтерпретація

При аналізі відповідей враховується суб’єктивність чи об’єктивність відповідей, тобто чи відноситься відповідь до суб’єктивних чи до об’єктивних характеристик дитини. Далі порівнюються серії відповідей, і робиться висновок щодо визначення Я-концепції дитини (дорослого), фіксуючи особливо ті характеристики, які стосуються статевої ролі самоусвідомлення.

Для обробки використовується контент-аналіз:

1. Соціальна ідентичність: сімейні і міжособистісні ролі (по типу: я – мати, дружина, син, чоловік, подруга і т.д.); професійні ролі (я – майбутній психолог, студент, підприємець, дослідник); інші соціальні ролі, які стосуються сфери дозвілля (я – колекціонер, спортсмен, читач, глядач).

2. Особистісна ідентичність: фемінні характеристики (я – турботлива, чутлива, залежна, лагідна, мрійлива); маскулінні характеристики (я – сильний, сміливий, цілеспрямований, самостійний, незалежний, агресивний); нейтральні характеристики (я – веселий, красивий, добрий, відданий, охайний, працьовитий, лінивий).

Звертається увага на те, чи була наявною у самоописі характеристика, що визначає стать (я – “чоловік/жінка, юнак/дівчина), та визначається порядок її згадування (перші три місця свідчать про значущість цієї характеристики у структурі Я-концепції особистості – за перше місце нараховується 3 бали, друге – 2, третє і далі – по 1. Підрахувати кількість характеристик в кожній з виділених категорій та занести до таблиці.

Велика кількість гендерновиокремлених самовизначень вказує на те, що гендерна ідентичність займає провідне місце у структурі Я-концепції особистості. Якщо в числі перших трьох відповідей є самоопис, який позначає стать, а сімейні ролі та фемінні характеристики у жінок домінують над професійними й маскулініними (у чоловіків навпаки), можемо говорити про статовитіповану Я-концепцію (самовизначення та поведінка співпадають з тими, які вважаються в суспільстві гендерно-відповідними).

Нестатовитіпована Я-концепція: стать не згадується взагалі або згадується в кінці списку, “інші соціальні ролі” та “нейтральні характеристики” мають більше згадувань, ніж інші категорії.

Самооцінка, згідно методики М. Куна та Т. Макпартленда “Хто я?”, вважається адекватною, коли співвідношення позитивних та негативних якостей складає приблизно сімдесят відсотків до тридцяти. Завищеною вважається самооцінка, коли кількість позитивних якостей по відношенню до негативних складає приблизно дев’яносто відсотків, людина відмічає, що в неї немає недоліків або число їх складає приблизно п’ятнадцять відсотків. Самооцінка є нестійкою, якщо кількість позитивних якостей по відношенню до негативних складає приблизно п’ятдесят відсотків.

Арт-терапевтичні методики

Методика «Творча сила жінки і давній оберіг лялька-мотанка» (авторська, Савіна М.І.)

Ціль: виявлення рольових архетипів жіночого начала в жінці – донька, сестра, дружина, мати, кохана; визначення свого призначення як жінки; ідентифікацію особистості зі своєю гендерною роллю; виявлення сенсу жіночого начала як частини світо творення.

Задачі: 1) навчитися слухати внутрішнє «Я»; 2) розвивати творче начало, сприймання та відчуття на зоровому рівні, уявлення, тактильності, емоційності; 3) розвиток навичок усвідомлення себе за посередництвом розуміння призначення ролі жінки.

Обладнання:

Для того, щоб кожна лялька мала свій унікальний характер, учасниці на майстер-клас можуть з собою принести:

- Тканини різних забарвлень з дрібним малюнком (10x10 см та 20x20см)
- Ляльчана тканина (два відрізки 20x20 см і один відрізок 20x10 см)

- Клаптики на фартухи і хустки
- Тасьма/стрічка на очілля і в косу
- Нитки муліне різних кольорів
- Усі інші матеріали для творчості (нитки, ножиці) надає автор

Час роботи: 90 хвилин

Вікові межі застосування: клієнти – дівчата, жінки різного віку.

Алгоритм роботи

Вступ. Кожному клієнту пропонується обрати будь-які запропоновані матеріали і потім створити ляльку-мотанку своїми власними руками. Лялька-мотанка – старовинна іграшка-оберіг, властива всім найдавнішим культурам. В Україні таким Лялькам вже більше 5, а то й 7 тисяч років і історія мотанки пов'язується з часами Трипільської цивілізації. Мотанка знаменувала Матір – берегиню Роду, вона таїла в собі величезну силу Предків, оскільки вважалася посередницею між минулим і майбутнім. Виготовлення проводиться за допомогою мотання, а не шиття, без проколів голкою, тому і називалася «мотанкою». Така лялька повинна бути безликою або ж мати на обличчі хрест.

Основна частина.

Інструкція:

1. Розкладаємо всі матеріали на столі.
2. Тканину для голови складаємо краями до середини – ширина складеної тканини буде заввишки голови ляльки, скручуємо тканину в спіраль і туго обмотуємо ниткою.
3. Кладемо скрутку на середину відрізка тканини, накриваємо верхнім кутом цієї тканини, закладаємо складки назад.
4. Беремо голову в ліву руку, а правою обмотуємо ближче до скрутки – формуємо шию ляльки.
5. Беремо нитки для намотування хреста. Під час намотування сакрального хреста голову тримаємо лівою рукою, а намотуємо ниткою правою за годинникову стрілку. Обмотуємо шию ляльки, щоб закріпити нитку. Далі виводимо нитку посередині голови назад і намотуємо нитку. Закріплюємо, виводячи нитку назад голови, обмотуючи 5-7 разів навколо шиї. У роботі використовуємо нитки декількох кольорів.
6. Голова готова. Тепер ляльку вдягаємо. Беремо відрізок тканини, обмотуємо ляльку, фіксуємо тканину біля шиї, примотуючи ниткою.
7. Робимо ляльці груди. Беремо клаптики тканини, кладемо в них вату, або синтепон, формуємо кульки, обмотуємо ниткою. Дві кульки з'єднуємо і примотуємо до тіла ляльки.
8. Для рук можна взяти ту ж тканину, або іншу. Складаємо тканину краями в середину (як для голови), або скачуємо трубочкою. Фіксуємо ниткою, відокремлюючи долоні ляльки. Примотуємо руки до шиї ззаду тіла ляльки, хрест на хрест.
9. Одягаємо Ляльці спідницю – тканину збираємо навколо талії і примотуємо ниткою. Примотуємо фартушок.

10. Робимо волосся – відрізок ниток-муліне прикладаємо на голову ляльки і примотуємо на шиї. Плетемо косу. Прикрашаємо голову стрічкою і хустинкою. Лялька готова!

11. Далі запропонуйте клієнту приступити до створення історії ляльки, відповідаючи на питання: «Як звать ляльку? Якого вона віку? Як почуває себе лялька? Образ кого Ви створили? Наскільки вона Вам подобається? Для чого вона живе? Які у неї риси і якості? У чому її сила? Якщо розглядати вашу ляльку-мотанку як символічне відображення вашого жіночого начала, то який сенс несе для Вас створений образ?»

12. Зворотній зв'язок: «Який досвід Ви отримали?»

Висновки: Створені своїми руками ляльки відображають глибинні образи нашої підсвідомості, в яких прихована справжня сила жінки. У процесі створення історії ляльки, учасниця вкладає в неї свою Я-концепцію, відбувається механізм проєкції.

У даній методиці представлені і опрацьовані сакральні знання про природні сили жінки, про зачарування жіночності, і про те, як навчитися гармонійно використовувати свою унікальну жіночу силу.

Техніка «Творча сила жінки і давній оберіг лялька-мотанка» дає можливість отримати відповіді на наступні питання: «Як ставиться клієнтка до свого жіночого начала? Наскільки клієнтка реалізує у своєму житті жіночі рольові архетипи – доньки, дружини, сестри, матері, коханої? Чи є складнощі у сприйнятті своєї гендерної ролі? Який сенс несе створений образ і в чому для Вас полягає урок?»

Методика «Цілісність особистості: згода Чоловічого й Жіночого начала» (авторська, Савіна М.І.)

Ціль: виявлення статево-рольових типів, діагностика психологічної статі, визначення взаємозв'язку маскулінності й фемінності особистості; виявлення міри психологічної андрогінності особистості.

Задачі:

- навчитися чути своє внутрішнє "Я";
- виявити чоловічі і жіночі якості особистості;
- визначити гендерну ідентичність;
- актуалізація і вирішення внутрішньоособових конфліктів;
- розвиток навички усвідомлення себе за допомогою розуміння призначення гендерної ролі;
- усвідомлення динаміки внутрішніх змін особистості;
- усвідомлення особистісної цілісності за допомогою згоди чоловічого і жіночого начала.

Обладнання: папір формату А4, кулькова ручка, папір для малювання (3 шт.), фарби (акварель, гуаш), пензлі, приємна повільна музика.

Час роботи: 60 хв.

Вікові межі застосування: з 7 років до 65 років.

Алгоритм роботи

Вступ. Кожному клієнтові пропонується узяти папір формату А4, кулькову ручку, три аркуші паперу для малювання, фарби, пензлі.

Основна частина.

Інструкція:

1. Під звуки музики сісти в коло, зайняти зручне положення, закрити очі, зробити декілька глибоких вдихів і видихів, відчувати свій стан, розплющити очі.

2. Далі взяти аркуш паперу, розділити його на дві частини.

3. В лівій частині написати ЛІВОЮ рукою 10 відповідей на запитання: «Які мої жіночі якості?» використовуючи іменники і прикметники. Дати узагальнюючу назву.

4. Далі, на першому аркуші паперу для малювання – намалювати фарбами своє жіноче начало, спираючись на зазначені в лівому стовпчику якості і його назву.

5. У правій частині написати ПРАВОЮ рукою 10 відповідей на запитання: "Які мої чоловічі якості"? використовуючи іменники і прикметники. Дати узагальнюючу назву.

6. На другому аркуші паперу намалювати фарбами своє чоловіче начало, спираючись на позначені в правому стовпчику якості і його назву.

7. Спираючись на назви кожної частини – дати одну об'єднуючу назву.

8. На аркуші паперу намалювати фарбами цілісне бачення свого чоловічого і жіночого начала, спираючись на об'єднуючу назву.

Зворотній зв'язок:

- Які емоції Ви переживали при написанні якостей?
- Які думки Вас відвідували?
- Що відчували при малюванні жіночого і чоловічого начала?
- Які Ви отримали реалізації?
- Який досвід Ви отримали?

Висновки: В процесі виконання цієї техніки, учасники вкладають в опис себе і в малюнок особистісну Я-концепцію, відбувається механізм проєкції. У цій методиці представлений і пропрацьований принцип усвідомлення себе з точки зору своєї статі, і спрямована методика на те, щоб навчитися гармонійно приймати і застосовувати в життєдіяльності свої унікальні маскулінні і фемінні якості особистості, що і є цінним станом – внутрішньою гармонією і згодою. Техніка "Цілісність особи: згода Чоловічого і Жіночого начала" дає можливість отримати відповіді на наступні питання: "Як ставиться клієнт до свого жіночого і чоловічого начала? Наскільки клієнт реалізує у своєму житті статево рольові типи – маскулінність, фемінність, андрогінність? Чи є складнощі в сприйнятті своєї гендерної ролі? Який досвід, реалізацію отримав клієнт в усвідомленні особистісної цілісності за допомогою згоди чоловічого і жіночого начала, і в чому полягає урок"?

Проективна методика «Козак Мамай» (авторська, Савіна М.І.)

Ціль: виявлення рольових архетипів чоловічого начала – лідер, захисник, годувальник; визначення свого призначення як чоловіка;

ідентифікація особистості зі своєю гендерною роллю; виявлення сенсу чоловічого начала як частини світотворення.

Задачі: 1) навчитися слухати внутрішнє «Я»; 2) розвивати творче начало, сприймання та відчуття на зоровому рівні, уявлення, емоційності; 3) розвиток навичок усвідомлення себе за посередництвом розуміння призначення ролі чоловіка.

Інвентар. Папір формату А4, А3, олівці, фарби, клей ПВА, зображення «Козак Мамай».

Час роботи: 90 хвилин.

Вікові межі застосування: клієнти – хлопці, чоловіки різного віку.

Алгоритм роботи.

Кожному досліджуваному пропонується обрати будь-які запропоновані матеріали і потім створити малюнок «Козак Мамай». Далі досліджуваному пропонується приступити до створення колажу із зображеннями козака, створення історії зображення, відповідаючи на питання: «Як звать козака? Якого він віку? Як почуває себе козак? Образ кого Ви створили? Наскільки він Вам подобається? Для чого він живе? Які у нього риси і якості? У чому його сила? Якщо розглядати ваш малюнок та колаж як символічне відображення вашого чоловічого начала, то який сенс несе для Вас створений образ?».

Висновки. У процесі створення історії козака, учасники вкладають в неї свою Я-концепцію, відбувається механізм проєкції. У даній методиці представлені і опрацьовані етнічні й культурні знання про силу чоловіка. Техніка «Козак Мамай» дає можливість отримати відповіді на наступні питання: «Як ставиться досліджуваний до свого чоловічого начала? Наскільки він реалізує у своєму житті чоловічі ролі – лідер, захисник, здобувач? Чи є складнощі у сприйнятті своєї гендерної ролі? Який сенс несе сотворений образ і чому вчить?»

Методика «Автопортрет в повний зріст» (О.І. Копитін)

Ціль: виявлення і корекція індивідуальних особливостей людини, її ставлення до себе, своєї зовнішності; ставлення до своєї статі та гендерної ідентифікації; надбання або переоцінка сенсу життя; виявлення власних потреб і внутрішніх конфліктів; виявлення і усвідомлення внутрішніх і зовнішніх ресурсів.

Задачі: психодіагностика несвідомих емоційних компонентів особистості; вираження почуттів, пов'язаних з образом "Я" і ставленням до себе; розвиток інтересу до себе і підвищення самооцінки; організація внутрішнього діалогу зі своїм "Я"; прийняття свого "Я"; формування навички внутрішньої рефлексії (чесність з самим собою).

Обладнання: два рулони цупкого паперу довжиною біля 2 м кожен без з'єднувальних швів. Можна використати зворотну сторону шпалер, щільний обгортковий папір. Фарби або воскова крейда, масляна пастель, гуаш, пензлі, баночки з водою, гумка, скотч.

Час виконання 1,5-2,5 години

Вікові межі застосування: від 10 років і старше.

Алгоритм роботи

Досліджуваному пропонується намалювати автопортрет реальних розмірів, в реальному часі і, бажано, в реальному зовнішньому вигляді. Важливо щоб автопортрет передавав основні риси вдачі того, хто його малює.

Інструкція до дії:

- З'єднайте 2 рулони паперу скотчем.
- Обведіть свій силует на повний зріст (учасники в групі обводять один одного).
- За допомогою скотча повісьте папір на стіну так, щоб портрет виявився на одному рівні з вами, і приступайте до малювання.
- В процесі малювання звертайте увагу на почуття, які ви відчуваєте; яку частину тіла малювати легко, а яку складніше. Час малювання від години до півтора.

Діалог з автопортретом

Клієнтові пропонується, дивлячись в очі своєму зображенню, звернутися з посланням, побажанням для самого себе. Важливо звертатися до портрета на "ти" і говорити вголос. У цьому діалозі слід бути максимально чесним. Діалог відбувається в трійці "автор малюнка - портрет – свідок (іншої учасник групи)". Завдання свідка: надавати емоційну підтримку і мовчки бути присутнім в процесі.

Час роботи: 5-15хв.

Фотографування з автопортретом (виконується обов'язково!)

Обговорення:

- Чи отримали ви задоволення від процесу?
- Які почуття виникали під час малювання автопортрета?
- Як ставлення і почуття до автопортрета пов'язані із ставленням і почуттями до себе?
- Що малювати було легко? Що складніше?
- Як пов'язано це з вашими переконаннями і поглядами відносно себе в реальному життю?

Висновки. Автопортрет, як і будь-яка проєктивна методика, дає можливість суб'єктивно оцінити ставлення до самого себе. Методика дозволяє отримати відповіді на важливі питання:

- Як клієнт ставиться до себе, чи знає про свої потреби і чи чує себе?
- Як він себе бачить і чи приймає себе таким, яким він є?
- Чи є у клієнта конфлікти з самим собою?
- Чи налагоджений діалог з власним "Я"?
- Чи є у клієнта проблеми з якою-небудь зоною тіла і з якою саме?

3.3. Основні результати дослідження чинників впливу культури етносу на формування гендерних уявлень особистості в умовах інформаційного суспільств

Проаналізовано результати дослідження чинників впливу культури етносу на формування гендерних уявлень особистості в умовах інформаційного суспільства. Об'єктом нашого аналізу стали методи, які дають можливість дослідити такі елементи статевої ідентифікації, як система гендерних уявлень, що виявляється у відмінностях сприймання та уявлення ролі чоловіка та жінки між чоловіками і жінками, тобто сформовані гендерні уявлення особистості відносно конкретної статі та можливості виявлення чинників впливу культури етносу на формування цих уявлень. Зрозуміло, що дослідження цих структур може викликати багато труднощів, і тому ці методи повинні бути відносно простими, доступними, викликати зацікавлення і не втомлювати респондента.

Гендерні характеристики особистості в психології вивчалися за допомогою низки методів, серед яких ми виділили найбільш доцільні для вивчення чинників впливу культури етносу на формування гендерних уявлень: спостереження; бесіда; методика «Семантичних диференціал» (модифікація М.І. Савіної); методика «Асоціативний експеримент» (модифікація М.І. Савіної); проєктивна методика «Автопортрет в повний зріст» (О.І. Копитін); методика «Творча сила і лялька-мотанка» (авторська, М.І. Савіна); проєктивна методика «Козак Мамай» (авторська, М.І. Савіна); методика «Цілісність особистості: згода Чоловічого й Жіночого начала» (авторська, М.І. Савіна); методика «Хто Я?» (модифікація М.І. Савіної), методи статистичного опрацювання кількісних показників.

В основу характеристики і аналізу якісного змісту гендерних уявлень слід покласти три критерії: маскуліність, фемінність, андрогінність. Дані методики були застосовані нами для розкриття чинників впливу культури етносу на формування гендерних уявлень особистості, а саме:

- 1) дослідження особливостей формування уявлення про «Чоловіка» та «Жінку» в сучасному суспільстві;
- 2) вивчення соціально-психологічних відмінностей ставлення до гендерних уявлень та гендерних ролей;
- 3) вивчення чинників впливу культури етносу на формування гендерних уявлень особистості в умовах інформаційного суспільства.

Для дослідження гендерних уявлень щодо образу чоловіка і жінки ми використали методика «Семантичний диференціал».

Для вивчення соціально-психологічних відмінностей ставлення до гендерних уявлень та гендерних ролей було використано методики: «Асоціативний експеримент», «Автопортрет в повний зріст», «Хто Я?», які модифікували з метою виокремлення необхідних для нашого дослідження аспектів.

Своєю чергою, для вивчення чинників впливу культури етносу на формування гендерних уявлень особистості ми застосували методика

«Творча сила і лялька-мотанка», проєктивну методику «Козак Мамай», методика «Цілісність особистості: згода Чоловічого й Жіночого начала».

Вибірка досліджуваних становила 120 осіб з числа українців різних регіонів України. В ході роботи вибірка була поділена на 3 групи (по 40 осіб у кожній) за такими критеріями: стать (чоловіки і жінки) та вік. Загалом вік досліджуваних становив 18-35 років.

Після проведення збору даних використовувався математичний і статистичний аналіз – метод кутового перетворення – ϕ^* -критерій Фішера.

Щоб виявити значущі відмінності між групами, ми використовували критерій ϕ^* -кутового перетворення Фішера, за допомогою якого оцінювали достовірність відмінностей між відсотковими частками тих вибірок, у яких був зареєстрований ефект.

Результати проведеного дослідження дозволили зробити наступні висновки.

1. В ході порівняння середніх значень за t-критерієм Стьюдента тих характеристик, що формують чинники було виділено у чоловіків і жінок різних груп різні типи уявлень про сучасну жінку і чоловіка, а саме: в українських дівчат-жінок формується «Емансипований» тип уявлень про жінку та тип уявлень «Захисника» про чоловіка. Щодо юнаків-чоловіків, то в українських чоловіків формується «Жіночний» тип уявлень про жінку та «Мужній» тип уявлень про чоловіка.

2. В ході вивчення соціально-психологічних відмінностей ставлення до гендерних уявлень та гендерних ролей були виявлені значимі відмінності в асоціаціях, пов'язаних з гендерними ролями. На формування гендерних уявлень впливають культурні моделі, які прийняті в даному соціумі та скрізь призму яких розглядається місце та роль чоловіка і жінки в родині та в суспільстві.

3. Результати отримані за допомогою проєктивних методик показали нам, що маскулінна спрямованість в більшій мірі проявляється в малюнках українських чоловіків, а андрогінно-фемінна спрямованість в більшій мірі проявляється в малюнках українських жінок.

4. Український етнос має свою історично сформовану модель родини, усталені звичаї та норми, бачення жіночих та чоловічих ролей, а також власну позицію стосовно місця жінки та чоловіка в суспільстві. Культура та менталітет певного народу розкриває нам специфіку світосприйняття даного етносу та показує нам, які риси характеру є цінними та важливими в ньому. На формування гендерних уявлень впливають культурні моделі, які прийняті в даному соціумі та скрізь призму яких розглядається місце та роль чоловіка і жінки в родині та в суспільстві. Етностереотип – це узагальнений, емоційно-насичений образ етнічної групи або її представників, який створено історичною практикою міжетнічних стосунків. Віддзеркалюючи бажання людей зберегти етнокультурну ідентичність, етностереотип відіграє важливу соціальну роль як фактор консолідації та фіксації етнічної групи.

Висновки до розділу. Була проведена робота над теоретико-методологічним осмисленням та вивченням основних підходів до проблеми у вітчизняній і світовій літературі. Проведена робота з узагальнення та систематизації основних підходів до вивчення проблеми чинників впливу культури етносу на формування особистості у вітчизняній і світовій літературі. Цілеспрямоване формування особистості здійснюється в соціальній системі шляхом виховання в умовах певної етнокультури. Етнокультурою вважається сукупність матеріальних і духовних цінностей, вироблених етносом впродовж його історії на його власній території засобами етнічного самовираження – мовою, філософією, релігією, традиціями.

Етнокультура містить ціннісні орієнтації, цінності, які формуються завдяки світосприйняттю та самоусвідомленню, формує певні типи мислення, парадигми життя, соціальні ролі. Етнокультура, завдяки цінностям, нормам, традиціям, формує в суспільстві особливі форми поведінки, спілкування, моральні та етичні засади духовного життя.

Формування особистості – процес соціального розвитку людини і відбувається цей процес завдяки засвоєнню культурних норм, традицій, звичаїв, виховному впливу сім'ї, школи, суспільства, здатності людини пристосовуватися до оточення. Серед низки функцій, що відіграє етнічна культура є її конструктивність. Конструктивні функції етнокультури вважаються такими, що формують гармонійну особистість, зокрема її гендерні особливості, а саме чоловічі та жіночі ролі, прийняті в конкретному етносі. Відповідно, завданням нашого викладу є проаналізувати вплив етнокультури на формування саме гендерних уявлень особистості в умовах інформаційного суспільства, розглянути формування особистості через призму культурного середовища.

Проаналізовано вплив етнокультури на формування гендерних уявлень особистості. Осмислено рівні розвитку життєдіяльності людини. Вивчено та проаналізовано підходи до проблеми гендерної освіти дорослих з урахуванням рівнів розвитку життєдіяльності людини. Щоб зрозуміти становище двох статей в світі необхідно прослідкувати їх формування на рівнях розвитку життєдіяльності людини, а саме: біологічному, соціальному, інтелектуальному, духовному.

Вивчено психологічні особливості гендерних взаємин: взаємини представників обох статей, чоловіка та жінки, перш за все, зводяться до спілкування, і це спілкування може призвести як до успіху, так і до провалу. Успіх або неуспіх у спілкуванні та взаєминах між людьми загалом залежить від зловживання якостями особистості, чоловічими та жіночими якостями і використання їх задля власного задоволення; проаналізовано психології гендеру та взаємини між представниками обох статей через призму психофізіологічних особливостей людини та ведичної психології; вивчено методологічні засади дослідження статевої ідентифікації особистості; обґрунтовано особливу роль батьків, матері та батька, у розвитку гармонійної особистості дитини.

РОЗДІЛ 4. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МІЖЕТНІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

4.1. Теоретичні основи дослідження міжетнічної взаємодії в інформаційному суспільстві

Сучасний період становлення суспільства можна охарактеризувати як перехід від індустріального до інформаційного. Інформаційне або постіндустріальне суспільство – наступний етап розвитку цивілізації, коли головними продуктами виробництва стають не речі й енергія, а інформація і знання [2]. Інформаційний простір знижує ізольованість етнічних спільнот, розширює можливості спілкування. Обмін інформацією набуває миттєвого та глобального характеру, відстані й державні кордони вже не є суттєвою перешкодою для взаємодії.

Посилення міжетнічної взаємодії стає дедалі характернішою рисою нинішнього етапу розвитку інформаційного суспільства. Проте ця тенденція за різних соціальних умов здатна проявитися досить неоднозначно: вона може виступати однією з об'єктивних закономірностей здійснення інтеграційних процесів та сприяти формуванню громадянського суспільства, а може виявитися джерелом загострення етнокультурних суперечностей [8]. Тому зростаюча частота й інтенсивність міжетнічних контактів в інформаційному просторі ставлять перед наукою завдання вивчення процесів міжетнічної взаємодії в нових суспільних умовах. Зазначені обставини актуалізують потребу у виробленні нових методологічних підходів до розуміння міжетнічної взаємодії.

В українській та російській соціально-психологічній науці проблеми міжетнічної взаємодії, етнічної самосвідомості та ідентичності, етнічних стереотипів та уявлень представлені в роботах Ю. В. Бромлея, П. І. Гнатенка, Є. І. Головахи, В. Б. Євтуха, К. В. Коростеліної, Л. Е. Орбан-Лембрик, М. І. Пірен, М. І. Савіної, Н. М. Семеніва, В. М. Струніної, Г. В. Солдатової, Т. А. Устименко, М.-Л. А. Чепи, М. А. Шугаї та ін. У даних роботах розкрито сутність міжетнічної взаємодії, її структуру, типологічні та динамічні характеристики тощо.

Термін «міжетнічна взаємодія» був введений у вітчизняну науку близько двадцяти років тому і найбільш послідовно розроблений у працях В. Б. Євтуха, В. Трощинського та Л. Ази, що дало змогу більш адекватно і об'єктивно досліджувати та діагностувати етнонаціональні процеси у поліетнічних суспільствах.

Концепт «міжетнічна взаємодія» складається із двох структуроутворюючих термінів: етнічність та взаємодія (інтерація), тому спочатку їх розглянемо.

Етнічність (від грець. *ethnos* – народ, плем'я) – термін, який відтворює якісні характеристики людини або групи людей, пов'язані з їх етнічним походженням і які виявляються у побуті, культурі, поведінці, і в цілому, у

ментальності, підтверджуючи це походження та вирізняючи їх з-поміж інших. Етнічність як етнокультурне та соціальне явище, включає в себе етнічну ідентифікацію та ідентичність, етнічне відродження, етнічну ментальність, етнічні стереотипи та етнічні автостереотипи, етнічну мову, етнічні маркери сучасних суспільств та процесів [2, с. 20].

Інтеракція [англ. interaction < лат. inter – між + actio – діяльність] – 1) взаємодія, взаємовпливи людей або вплив груп один на одного; 2) у сучасній західній соціальній психології, що базується на концепції американського психолога Дж. Міда, під інтеракцією розуміється безпосередня міжособистісна комунікація («обмін символами»), найважливішою особливістю якої визнається здатність людини «приймати роль іншого», уявляти собі (відчувати), як його сприймає партнер по спілкуванню (або група) [4, с. 157].

У науковій літературі *міжетнічна взаємодія* розуміється як взаємодія представників різних етносів, які проживають в межах одного етнополітичного організму (держави), через безпосередні та опосередковані контакти на індивідуальному та груповому рівнях у всіх сферах суспільного життя, у результаті яких здійснюється обмін етнічною інформацією й під впливом котрих формується уявлення один про одного (етнічні стереотипи), коригуються уявлення про самих себе (етнічні автостереотипи) й формується відповідна етносоціальна ситуація в країні» [1; 8]. У міжетнічній взаємодії беруть участь як мінімум два суб'єкти – етноси, етнічні меншини чи принаймні їхні представники.

У наукових дослідженнях визначено *структуру міжетнічної взаємодії*, до якої дослідники включають наступні компоненти: міжетнічні контакти, міжетнічне спілкування, міжетнічні зв'язки, міжетнічні відносини [1; 8]. Ці структурні компоненти взаємопов'язані, але кожен з них виконує свої функції. Так, міжетнічне спілкування забезпечує передачу етнічної інформації. Міжетнічне спілкування, міжетнічні контакти становлять основу формування міжетнічних зв'язків. Міжетнічні відносини є усталеною системою, яка завершує формування структури етнічної взаємодії [8]. Структурні елементи міжетнічної взаємодії реалізуються на двох рівнях – індивідуальному і груповому (колективному), безпосередньо (скажімо, через пряме спілкування представників різних етносів) чи опосередковано (наприклад, через засоби масової інформації). Структура міжетнічної взаємодії реалізується на побутовому рівні, у процесі виробництва, суспільно-громадської діяльності представників етносів тощо.

Міжетнічна взаємодія може відбуватися у різних напрямках: а) між домінантною і підпорядкованою етнічними групами населення; б) між представниками різних етнічних груп, які перебувають у статусі підпорядкованих.

Загальновизнаними є три основні типи міжетнічної взаємодії [1; 8]:

1) *інтегруючий* (етнічні спільноти вливаються в культуру основного етносу, зберігаючи свою етнокультурну самобутність);

2) *дезінтегруючий* (протидія інтеграції, регіоналізація, сепаратистські

тенденції);

3) *конфліктний* (конфлікти у взаємодії між домінуючою і меншинними спільнотами або між самими меншинними спільнотами).

Найбільш оптимальним типом міжетнічної взаємодії вважається інтегруючий тип і більшість країн при виборі моделі міжетнічної взаємодії зупиняються на інтеграції.

С. В. Гуцунаєва виділяє шість стратегій міжетнічної взаємодії:

1. Стратегія рівностатусної міжетнічної взаємодії – встановлення ефективної взаємодії між представниками етнічних груп при збереженні своїх основних етнічних рис, індивідуальності, особливостей культури. Цієї стратегії дотримуються люди, налаштовані на розвиток позитивних взаємин з представниками інших народів. Для цієї категорії людей характерна етнічна толерантність, рівномірна структура етнічної ідентичності.
2. Стратегія адаптації – інтеріоризація особистістю цінностей культури іншого етносу як установок діяльності при збереженні власної етнічної ідентичності. Найчастіше дана стратегія проявляється у пристосуванні етнічної меншини до звичаїв, цінностей, способу життя, мови етнічної більшості.
3. Стратегія дискримінації – негативна поведінка по відношенню до представників інших етнічних груп, обмеження їх прав і свобод. Цю стратегію можуть вибирати люди, які відрізняються переконаністю в перевазі свого народу над іншими народами, відрізняються етнічною нетерпимістю, не прагнуть підтримувати і розвивати міжетнічні контакти.
4. Стратегія етноізоляції – проявляється в обмеженні контактів з представниками інших етнічних груп, прагненні до утворення однонаціонального середовища проживання. Дана стратегія припускає досить високий ступінь непроникності групових та індивідуальних етнічних кордонів. Причиною ізоляціонізму може бути етнозахисний механізм – страх представників щодо нечисленних етносів перед асиміляцією великими етносами.
5. Стратегія маргіналізації характерна для людей з амбівалентною етнічною ідентичністю, тобто коли людина відчуває сумніви з приводу своєї національної приналежності і не опановує в належній мірі нормами і цінностями і культурою якого б то не було народу.
6. Стратегія переорієнтації пов'язана з негативними почуттями, пов'язаними з етнічністю, негативними автостереотипами. Ця стратегія узгоджується зі стратегією соціальної мобільності (зміна групи), запропонованої в рамках теорії соціальної ідентичності [Н. Tajfel & J. Turner, 1986], яку індивід вибирає для досягнення позитивної ідентичності, якщо він володіє негативною або невизначеною ідентичністю. Метою стратегії «переорієнтація» може бути прагнення приєднання до більш сильної і згуртованої групи, що дає людині відчуття психологічної безпеки і стабільності.

Спираючись на праці дослідників, які займалися вивченням проблеми міжетнічної взаємодії (Є. І. Головаха, К. К. Коростеліна, Н. М. Лебедева, Л. Е. Орбан-Лембрик, Н. М. Семенів, В. М. Струніна, Г. В. Солдатова, А. Н. Татарко, Т. А. Устименко, О. В. Чернова та ін.) можна говорити про низку *соціально-психологічних чинників*, які її детермінують: етнічну ідентичність, етнічну толерантність, етнічні стереотипи, величину культурної, соціальної та психологічної дистанції, тривалість спільного проживання. Розглянемо ці чинники детальніше.

Поняття “ідентифікація” вперше введено у науковий обіг З. Фрейдом. Дослідники відмічають, що З. Фрейд вкладав у його зміст близьке по змісту поняття “наслідування”. Появу терміну “ідентичність” пов’язують з ім’ям Е. Еріксона, який визначив ідентичність індивіда як відчуття тотожності самому собі й безперервності свого існування у часі та просторі, на основі того факту, що ця тотожність і безперервність визнаються оточуючими.

Під етнічною ідентичністю зарубіжні та російські дослідники звичайно розуміють особливий вид соціальної ідентичності, пов’язаний з усвідомленням особистісної приналежності до будь-якої етнічної спільності. Так Т. Г. Стефаненко вважає, що етнічна ідентичність – це «психологічна категорія, яка відноситься до усвідомлення своєї приналежності до певної етнічної спільності».

У сучасних вітчизняних дослідженнях проблем етнічної ідентичності особлива увага приділяється тим змінам, які відбуваються на рівні соціуму (Н. М. Лебедева, Л. М. Дробижева, Г. У. Солдатова, С. В. Рижова, В. М. Павленко та ін.).

Важливість й необхідність етнічної ідентифікації в міжетнічній взаємодії визначається трьома базовими психологічними потребами особистості: 1) потреба в безпеці та захисті; 2) потреба у приналежності до групи; 3) потреба в самотності, унікальності свого “Я”, впевненості у собі, незалежності від інших.

Поняття “етнічна ідентичність” нерідко розглядають як тотожне поняттю “етнічна самосвідомість”. Однак Г. У. Солдатова (2003) вважає, що для етнопсихолога вони не є синонімами. З одного боку, етнічна ідентичність вже когнітивно-мотиваційне ядро етнічної самосвідомості, але ширше, оскільки містить у собі елементи підсвідомого.

Ще більш рішуче розводить ці поняття В. Ю. Хотинець (1999), згідно з якою етнічна самоідентифікація є почуття приналежності до тієї чи іншої етнічної спільноти, тоді як етнічна самосвідомість є результатом широкої ідентифікації. Людина при цьому не тільки відчуває себе частиною свого народу, але й усвідомлює суб’єктивну, соціально-психологічну приналежність до об’єктивно існуючих компонентів етнічної реальності, визначає своє місце в етнічному світі.

У психології розглядають дві основні моделі етнічної ідентичності. У лінійній біполярній моделі розвиток ідентичності передбачається як рух у напрямку одного з двох полюсів: ідентифікації зі своєю групою (підтримання

позитивної або прийняття негативної етнічної ідентичності) та ідентифікація з доміантною групою (помилкова ідентичність – зустрічається у маленьких дітей – й змінена в результаті вільного вибору ідентичність). Однак, як зазначає Т. Г. Стефаненко, у реальності люди мають більше варіантів вибору, ніж повна ідентифікація з однією з етнічних спільнот. Індивід може одночасно ідентифікувати себе з двома (а іноді і більше) релевантними групами. Таку ідентичність можуть мати не тільки вихідці зі змішаних шлюбів, а й люди, що живуть в полікультурному суспільстві. Враховуючи можливість подібної ситуації, Дж. Беррі була запропонована модель двох вимірювань етнічної ідентичності. Вона включає чотири типи етнічної ідентичності, при яких зв'язки з двома групами можуть співіснувати відносно незалежно один від одного (Berry et all, 1992):

- моноетнічна ідентичність, що збігається з офіційною етнічною приналежністю;
- моноетнічна ідентичність з чужою етнічною групою, яка можлива у випадках, коли в поліетнічному суспільстві чужа група розцінюється як така, що має більш високий економічний, соціальний і т. д. статус, ніж своя;
- біетнічна ідентичність, що припускає сильну, хоч і різного рівня ідентифікацію з двома групами;
- маргінальна етнічна ідентичність, характерна для індивідів, які балансують між двома культурами, не опановуючи в належній мірі норми і цінності жодної з них.

У поліетнічному суспільстві найбільш сприятлива для людини біетнічна ідентичність, тому вона дозволяє оволодівати багатствами ще однієї культури без шкоди для цінностей власної (Стефаненко, 1999).

Коли йде мова про невизначеність (нечіткість, амбівалентність) етнічної ідентичності, мається на увазі швидше маргінальна, а не біетнічна ідентичність. Її відмінність в тому, що індивіди з маргінальною ідентичністю «балансиують» між двома культурами, не опановуючи в належній мірі норми і цінності жодної з них. Подібні маргінали, плутаючись у ідентичностях, часто відчувають внутрішньоособистісні конфлікти, симптомами яких можуть бути тривога, невпевненість, безпорадність, що може призвести до негативних міжетнічних установок і стереотипів, тобто етнічної інтолерантності.

Під впливом чужих культур в етнічно неоднорідному суспільстві можуть відбуватися кризи ідентичності. Наслідком й індикатором кризи ідентичності вступає маргінальність. Етнічно маргінальною прийнято вважати особистість, яка знаходиться на умовній межі між двома чи більше етносами, ні в одному з яких вона не визнається повністю своєю (О.А. Сергеева, 2002).

Нормою вважається позитивна етнічна ідентичність, коли в її структурі співвідносяться позитивний образ власної етнічної групи з позитивним ціннісним ставленням до інших етнічних груп (Г. У. Солдатова, 1998). При цьому спектр відхилень має два полюси: по типу етнічної індиферентності, гіпоідентичності (етнонігілізм, етhoneгативізм, етноелімінація, етнічне

самозаперечення) й гіперідентичності (етноегоїзм, етноізоляціонізм, національний фанатизм) (В. Ю. Хотинець, 1999; В. С. Мухина, 1994). На противагу космополітизму різного ступеня (індифферентності та етніонігілізму), ідеології «громадянина світу», людині з «нормальною» етнічною ідентичністю властиве природне надання переваги власним етнокультурним цінностям.

Домінуючим видом етнічної ідентичності навіть в умовах сучасного глобалізованого світу продовжує залишатися моноетнічна ідентичність зі своєю етнічною групою, корелюється з офіційною приналежністю до певного етносу. Моноетнічна ідентичність здійснюється з різною інтенсивністю залежно від конкретних умов. Так, у разі сприятливих соціально-історичних умов позитивна етнічна ідентичність об'єктивується в патріотизмі, почуттях гідності, гордості, впевненості, історичного оптимізму. Як виявлено в численних дослідженнях, існує тісний зв'язок між позитивною етнічною ідентичністю і міжетнічною толерантністю. При цьому гіперідентичності особистості зі своїм етносом в поліетнічному суспільстві породжує етноцентристські стереотипи, супроводжується упередженням до представників інших етнічних спільнот, веде до ксенофобії і відсутності толерантності.

Цілком слушною є думка М.-Л. А. Чепи, який наголошує, що «етносом може вважатися лише та спільнота, яка усвідомлює себе як таку; відповідно представником даного етносу можна вважати тільки того індивіда, який усвідомлює себе в цій якості» [9, с. 18]. На думку М.-Л. А. Чепи, на рівні конкретних індивідів головною етнопсихологічною проблемою є проблема етнічної ідентичності. Процес етнічної самоідентифікації доволі складний, багатомірний, вимагає від суб'єкта більших або менших внутрішніх зусиль, часом проходить болісно і не завжди завершується успішно. Жодна людина, усвідомлює вона це чи ні, не може існувати поза етнічною системою [9].

З етнічною ідентичністю тісно пов'язана *етнічна толерантність*, яка формується у сфері свідомості та проявляється у вчинках. Етнічна толерантність є однією з найважливіших характеристик міжетнічної взаємодії. Етнічна толерантність розуміється не просто як відсутність негативного, а скоріше як наявність позитивного ставлення до іншої етнічної групи, тобто як готовність контактувати з представниками цієї групи, сприймати їх такими, якими вони є, при збереженні, в той же час, позитивного ставлення й до своєї групи. Толерантність це не просто пасивна терпимість, вона передбачає активну позицію всіх зацікавлених сторін, проте одночасно й відмову від нав'язування своєї точки зору одній зі сторін.

Аналіз сучасних досліджень толерантності дозволяє виділити чотири основних підходи до визначення поняття "етнічна толерантність" (Залановська Л.І.).

Перший підхід – історико-еволюційний. Етнічна толерантність тут розглядається як складне установочне утворення особистості, яке виражається в терпимості до чужого образу життя, чужих звичаїв, традицій, інших відчуттів, думок та ідей. Вона проявляється у всіляких ситуаціях

міжособистісного і внутрішньоособистісного вибору, коли відомі способи вирішення проблем не спрацьовують, а нові знаходяться у стадії становлення [2].

У трактуванні поняття "етнічна толерантність" схожі позиції А. Асмолової та Н. Іванової. Вони вважають, що на індивідуальному рівні толерантність є нормою поведінки особистості. Цей рівень існування толерантної свідомості – необхідна умова стабільності суспільства.

Другий підхід – культурологічний. Він показує "відмежованість етнотолерантності від природи як системи особливих інститутів, символів, норм і стосунків, ілюструє це явище, як спосіб життя людей, що має багатофакторну детермінацію". Один із представників цього підходу С. Шпунтов не погоджується з існуючими визначеннями терміна, відзначає їх вузькість, вважає, що неправомірно обмежувати дію етнічної толерантності лише рамками міжетнічних стосунків. Згідно з думкою автора, етнічна толерантність – це "терпиме відношення етнічної спільноти або окремого її представника до будь якої несхожості: цінностей, норм, образу життя, поведінки, традицій, відчуттів, думок, ідеї, переконань" [12].

Третій підхід – соціально-психологічний, суть якого полягає в розумінні етнічної толерантності як соціально-психологічної настанови. Ю. Івкова, наприклад, розуміє етнічну толерантність як соціально-психологічну характеристику, що виявляється в мірі прийняття/неприйняття представників інших етнічних груп. Розглядаючи етнічну толерантність як комплекс настанов, автор виділяє в її структурі такі компоненти:

- когнітивний (уявлення про інші етнічні групи, їх культуру, міжетнічні стосунки; знання про феномен толерантності, права людей незалежно від етнічної приналежності);
- емоційний (ставлення до інших етнічних груп);
- поведінковий (конкретні акти толерантного/інтолерантного реагування, що проявляються у прагненні спілкуватися або демонструвати агресію відносно представників інших етнічних груп) [4].

Четвертий підхід – етнопсихологічний. У рамках цього підходу (Г. Солдатова, Л. Шайгерова, О. Шарова) міжетнічні стосунки розглядаються як найбільш складна сфера суспільних стосунків. Етнічна нетерпимість трактується дослідниками як "реально значуща форма проявів кризових трансформацій етнічної ідентичності" [9]. Такою формою, на їх думку, є гіперболізована етнічна ідентичність або гіперідентичність. Вважається за необхідне співіснування позитивного образу власної етнічної групи з позитивним ставленням до інших груп, що представляє баланс толерантності по відношенню до власної та інших етнічних груп. Таким чином, позитивна етнічна ідентичність розглядається авторами як умова самостійного розвитку та існування етнічної групи, з однієї сторони, і як умова мирної міжкультурної взаємодії в полікультурному світі – з іншої [9].

Одним із показників міжетнічної взаємодії є *етнічні стереотипи* – оцінки, якості, які приписують тій чи іншій національності. У психології етнічний стереотип трактується як соціально-обумовлений схематичний

стандартний образ представника тієї чи іншої нації про свою етнічну спільноту або про інший етнос (Д. Кац, К. Брейлі, У. Ліпман, А. Тешфел, Т.А. Ван Дейк, Г. Олпорт, Н. В. Бахарева, Т. Г. Стефаненко, А. С. Баронін, А.К. Байбурін, Ю. В. Бромлей, А. О. Бороноев, Ю. П. Платонов, С. Л. Арутюнов та ін.).

У стереотипі виділяють чотири основних параметри:

1. Зміст — набір характеристик, що приписуються етнічній групі.
2. Ступінь погодженості — однаковість характеристик, що приписуються етнічній групі.
3. Спрямованість — загальне позитивне або негативне сприйняття об'єкта стереотипізації (може бути виведена безпосередньо зі змісту стереотипу: наявність більшої або меншої кількості позитивних або негативних характеристик).
4. Інтенсивність — ступінь упередженості стосовно етнічної групи, виражена в стереотипі (можна одержати ранжируванням характеристик, приписуваних етнічній групі).

На зміст етнічних стереотипів впливають три групи факторів:

- специфіка стереотипної групи (її етнічна психологія, закріплена в культурі й у повсякденній свідомості система цінностей, суспільно-історичний розвиток);
- соціально-політичні й економічні умови розвитку груп і специфіка взаємин між ними, що склали що приписуються ся на даний момент;
- тривалість і глибина історичного контакту.

Етнічний стереотип, як і будь-який інший соціальний стереотип, може бути автостереотипом, тобто описувати власну етнічну групу, і гетеростереотипом, тобто описувати іншу етнічну групу.

Стереотипи, сформовані у ході етнокультурної соціалізації, надзвичайно стійкі та зберігаються навіть при переселенні людини в інше етнічне середовище.

Етностереотипи формуються, а головне, реалізуються в системі цінностей та способі життя. Форми репрезентації етностереотипів можуть бути різними, але найбільш доступні для фіксації та наукового спостереження системи поведінкових правил та структура ціннісних орієнтацій.

Етнічні стереотипи впливають на етнічні антипатії (етногонізм) та симпатії, що визначають поведінку людей в ситуаціях міжетнічної взаємодії.

Таким чином, етнічні стереотипи обмежують сферу спілкування між представниками різних етнічних груп, ускладнюють міжетнічну взаємодію.

У працях В. Б. Євтуха, М. Й. Боришевського, І. В. Данилюка, Л. Е. Орбан-Лембрик, Д. В. Цимбал, М-Л. А. Чепи та ін. характеризується *міжетнічна взаємодія в українському суспільстві*, яке визначається як поліетнічне середовище (у складі якого понад 100 етносів). Дослідники акцентують увагу на тому, що міжетнічна взаємодія в Україні має свою специфіку, зумовлену тривалим цілеспрямованим іноземним впливом, якого зазнавало населення країни. Довгий час визначальним фактором у

формуванні етнонаціональної ситуації був фактор підлеглості й обмеження можливостей розвитку української етнічної спільноти, як і інших спільнот, котрі проживали на території майбутньої єдиної української держави. Ця обставина сприяла формуванню міжетнічної солідарності представників різних етнічностей і втраті своєї самобутності. З отриманням незалежності відбуваються зміни у статусі елементів етнонаціональної структури українського суспільства: українці перетворюються у домінуючу етнічну спільноту, а представники інших етносів в усталені компоненти цієї структури. Але у деяких регіонах, перш за все в Східній та Південній Україні, в положенні національної меншини (не з кількісної, а з якісної точки зору) опинився український етнос [9]. Як зауважує Д. В. Цимбал, специфіка міжетнічної взаємодії в Україні в тому, що для неї не підходить звичайна формула «національна більшість – національна меншість» [9].

Процеси глобалізації та розвиток інформаційних технологій в українському суспільстві виводять міжетнічну взаємодію на новий рівень, створюючи практично необмежені можливості для міжетнічного спілкування. Але, на жаль, на сьогодні концепція «інформаційного суспільства» не отримала глибокого осмислення і адаптації під українські реалії, хоча об'єктивно така потреба існує.

Дослідження проблеми формування інформаційного суспільства у вітчизняній науці розпочалися недавно та репрезентовані роботами С. Л. Гнатюка, Б. А. Головка, Д. В. Дубова, О. А. Ожевана, А. В. Колодюка, Т. В. Сулятицької та ін. Найбільш ґрунтовним дослідженням є доповідь науковців Національного інституту стратегічних досліджень [3], в якій «інформаційне суспільство» трактується просто як «феномен» (явище) без критичного його осмислення, а термін «інформаційне суспільство» використовується синонімічно з термінами «інформаційні технології», «галузь інформаційних технологій» та «інформатизація».

Інформаційне або постіндустріальне суспільство – така фаза («хвиля») у розвитку цивілізації, коли головними продуктами виробництва стають не речі й енергія, а інформація і знання [3].

Основними рисами інформаційного суспільства, що вирізняють його від інших етапів розвитку цивілізації, автори доповіді називають [3]:

- 1) створення глобального інформаційного простору, здатного забезпечити нову якість життя;
- 2) збільшення питомої ваги інформаційно-комунікативних технологій, продуктів і послуг у валовому внутрішньому продукті країни;
- 3) поява якісно нових комунікацій та ефективної інформаційної взаємодії людей на засадах зростаючого доступу до національних і світових інформаційних ресурсів, подолання інформаційної нерівності (бідності), прогресуюче задоволення людських потреб в інформаційних продуктах і послугах.

Зараз в Україні стрімко формується масова інтернет-аудиторія та специфічне мережеве соціокультурне середовище, що за своїми основними параметрами буде подібним до таких у розвинених країнах (диверсифікація

аудиторії, формування нових моделей інформаційного споживання, соціальної та політичної активності тощо). У той же час спостерігається збереження значного дисбалансу між віковими, регіональними аудиторіями вітчизняного сегменту мережі інтернет. Міста-мільйонники досі залишаються основним джерелом вітчизняної інтернет-аудиторії (на 6 міст припадає 25% від загальної інтернет-аудиторії). Крім того, інтернет на сьогодні залишається переважно молодіжним середовищем – частка користувачів старше 45 років складає лише 18% від загальної кількості. Враховуючи складну демографічну ситуацію, необхідно залучати старше покоління до використання сучасних інформаційних технологій, і зокрема мережі інтернет. На сьогодні лише 3% від загальної кількості користувачів становлять особи старші 60 років, що фактично означає їх виключність із загальнодержавних процесів розбудови нового типу суспільства [3].

Однак автори доповіді визнають, що «для України, яка все ще перебуває в стані цивілізаційної невизначеності, інформаційне суспільство, на жаль, багато в чому залишається радше популярним гаслом із лексики європейських декларацій, ніж реальною практикою» [3].

Таким чином, інформаційне суспільство в Україні переживає період свого становлення. Водночас очевидно, що відбувається інтенсивна інформатизація більшості сфер людського життя та діяльності, а це є запорукою того, що новітні інформаційні технології невдовзі стануть визначальними чинниками соціально-економічного та інтелектуально-духовного розвитку українського соціуму. Загалом динаміка розвитку інформаційного суспільства в Україні протягом останніх років є стабільно позитивною, і це можна вважати сталою тенденцією.

На думку В.Б. Євтуха, інформаційне суспільство, що формується в Україні, потенційно має невичерпний ресурс, але фактично поки що функціонує не дуже помітно. Його вплив на якість міжетнічної взаємодії не настільки вагомий, щоб визначальним чином впливати на її результати. На жаль, на сьогодні у комп'ютерному просторі з його надзвичайним потенціалом з'являються переважно образливі для вихідців з інших країн матеріали, які заряджені негативною енергією, мають конфронтаційний характер й далекі від того, щоб сприяти розвитку міжетнічної взаємодії, навпаки, вони її руйнують [1].

Глобалізація, що має місце в сучасному світі, та інтенсифікація інтеграційних процесів справляють вплив на міжетнічну взаємодію людей. Передові вчені (О.Н. Баєва, В.И. Каширин, 2002) передбачають, що може відбутися зміщення пріоритетів ідентичності у бік метазовнішніх (більш глобальних), у порівнянні з зовнішніми (національними, професійними) та особистісними. При цьому розширюються ідентичність людини до масштабів людства й одночасно поглиблюються до все більш повного й конкретного прийняття своєї унікальної індивідуальності (Л. Гозман и А. Еткінд, 1989).

Представники реакційних теорій (С. Хантінгтон, 2002), вважають, що цивілізаційний світопорядок поглибить взаємну відчуженість великих мас людей (в основному за ознакою релігійної приналежності) та призведе до

цивілізаційного зіткнення. Незворотною умовою цивілізаційного світопорядку стане педалювання відмінностей між народами та їх релігіями. Ідея безпеки у цих умовах буде лише відчувувати народи один від іншого.

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що теоретичне дослідження міжетнічної взаємодії в інформаційному суспільстві дозволило виділити ключові моменти.

По-перше, завдяки розвитку інформаційних технологій значно зростає кількість міжетнічних контактів та розширюється віртуальний простір міжетнічної взаємодії, що об'єднує всіх бажаючих спілкуватися та передбачає радикальну зміну способів передачі інформації, кардинальне збільшення обсягів інформації. Міжетнічна взаємодія набуває нової якості.

По-друге, інформаційне суспільство є міжетнічним за своєю природою, в якому взаємодіють представники різних етносів.

По-третє, розвиток засобів і способів трансляції інформації тягне за собою вдосконалення і появу нових способів спілкування між людьми. З одного боку, для особистості розширюються можливості комунікацій в загальному планетарному масштабі, з іншого боку, межі світу звужуються, перешкоди для спілкування зникають.

По-четверте, актуалізуються проблеми етнічної ментальності, етногрупової приналежності, самоідентифікація особистості і спільноти. Різко зростає значення таких найважливіших для етносів чинників як ідентичність, етнічна історія, культурні норми і система цінностей етнічної групи.

По-п'яте, сучасні технології інформаційного суспільства сприяють забезпеченню рівного доступу суб'єктів міжетнічної взаємодії до інформації та сприяють рівноправності у спілкуванні.

По-шосте, сучасні інформаційні технології дозволяють суб'єктам міжетнічної взаємодії переходити у віртуальний вимір та формувати етнічні осередки наднаціонального рівня, сприяючи зростанню етнічної солідарності.

По-сьоме, в умовах інтенсифікації міжетнічної взаємодії між представниками різних етносів із усією гостротою постає завдання теоретичного осмислення можливостей та засобів досягнення максимального взаєморозуміння, запобігання конфліктам.

Перспектива подальшого вивчення зазначеної проблеми полягає в дослідженні різноманітних проявів міжетнічної взаємодії в інформаційному суспільстві. Загалом, концепція «інформаційного суспільства» на сьогоднішній день не отримала глибокого осмислення і суспільна потреба в дослідженнях даного напрямку є очевидною.

4.2. Емпіричне дослідження психологічних особливостей міжетнічної взаємодії в інформаційному суспільстві

У сфері діагностики міжетнічної взаємодії психологами використовуються традиційні та нові класи методик: стандартизовані самозвіти у формі описів та самоописів (тести-опитувальники, списки дескрипторів, шкальні техніки), вільні самоописи з контент-аналітичною обробкою, ідеографічні методики типу репертуарних решіток, проєктивні техніки тощо.

Відбір методик при проведенні даного дослідження базувався на принципі їх взаємодоповнюваності. У ньому застосовувалися:

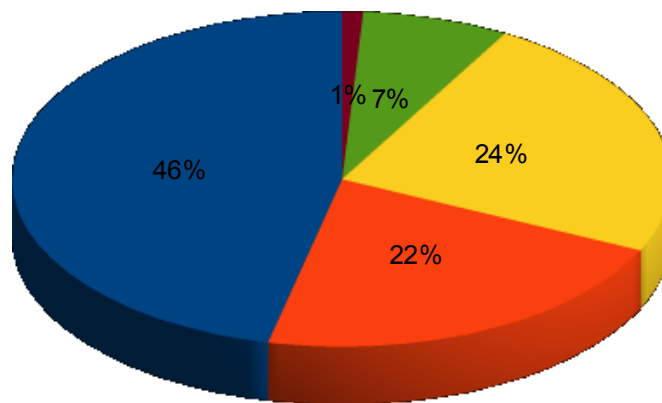
1. Шкала експрес-оцінки вираженості етнічної ідентичності (Н. М. Лебедева).
2. Методика оцінки позитивності й невизначеності етнічної ідентичності (А. Н. Татарко, Н. М. Лебедева).
3. Опитувальник «Типи етнічної ідентичності» (Г. У. Солдатова, С. В. Рижова).
4. Анкета дослідження етнічної толерантності.
5. Експрес-опитувальник «Індекс толерантності» (Г. У. Солдатова, О. А. Кравцова, О. Е. Хухлаєв, Л. А. Шайгерова).
6. Шкала соціальної дистанції (Е. Богардус).
7. Діагностичний тест відносин (Г. Солдатова).
8. Методика схильності особистості до конфліктної поведінки визначалась (К. Томаса, адаптація Н. В. Гришиної).

Групу респондентів склала учнівська молодь української національності у віці від 18 до 22 років. Всього в експерименті взяли участь 76 осіб, з них 47 чоловіків і 29 жінок. Експеримент проводився на базі Навчально-наукового центру професійно-технічної освіти Національної академії педагогічних наук.

Вибір молоді в якості цільової групи не є випадковим, адже молодь є найбільш активним користувачем інформаційних технологій.

Етнічна ідентичність значною мірою визначає міжетнічну взаємодію.

Оцінка етнічної ідентичності здійснювалася за допомогою експрес-методики “Шкала експрес-оцінки вираженості етнічної ідентичності (Н. М. Лебедева)”. Досліджуваним пропонувалося дати відповідь на запитання: “Якою мірою ви відчуваєте себе представником свого народу?”. Отримані результати розподілилися наступним чином: “відчуваю повною мірою — 46%”; “відчуваю майже завжди — 22%”; “іноді відчуваю, іноді ні — 24%”, “відчуваю слабо — 7%”, “зовсім не відчуваю — 1%”.

■ Відчуваю повною мірою ■ Відчуваю майже завжди ■ Іноді відчуваю, іноді ні
 ■ Відчуваю слабо ■ Зовсім не відчуваю

Рис. 1. Розподіл відповідей на запитання: "Якою мірою ви відчуваєте себе представником свого народу?"

Для вивчення етнічної ідентичності було використано методика "Типи етнічної ідентичності" Г. Солдатової, С. Рижової [9]. Методика містить шість шкал, які відповідають таким типам етнічної ідентичності: етніцизм, етнічна індиферентність, етнічна норма, етнотероризм, етноізоляціонізм, етнофанатизм:

– етніцизм – одна з форм гіпоідентичності, яка являє собою відхід від власної етнічної групи та пошук стійких соціально-психологічних ніш не за етнічною ознакою;

– етнічна індиферентність – розмивання етнічної ідентичності, вираження в невизначеності етнічної приналежності, неактуальності етнічності;

– норма (позитивна етнічна ідентичність) – поєднання позитивного ставлення до власного народу з позитивним ставленням до інших народів;

– етнотероризм може виражатися в необразливій формі на невербальному рівні, як результат сприйняття через призму конструкту "Мій народ";

– етноізоляціонізм – переконання в перевазі свого народу, визнанні необхідності "очищення" національної культури, негативне ставлення до міжетнічних шлюбних союзів, ксенофобії;

– етнофанатизм – готовність йти на будь-які дії задля реалізації своїх інтересів, майже до етнічних "чисток", відмова іншим народам у праві користуватися ресурсами та соціальними привілеями, визнання пріоритету етнічних прав народу над правами людини, виправдання будь-яких жертв у боротьбі за благополуччя свого народу.

У переважній більшості піддослідних (84,5% опитаних) переважає позитивна етнічна ідентичність з шести можливих типів; у 5,2% респондентів найбільш вираженим типом етнічної ідентичності є етнотероризм; етнічна індиферентність є переважаючою у 3,4% досліджуваних; також у 3,4% опитаних спостерігається етноізоляціонізм; у 3,4% респондентів найбільш вираженим типом виявився етнофанатизм; етніцизм не був виявлений ні в кого з досліджуваних.

У поліетнічному суспільстві позитивна етнічна ідентичність має характер норми і властива переважній більшості. Вона задає такий оптимальний баланс толерантності по відношенню до власної та інших етнічних груп, який дозволяє розглядати її, як умову конструктивної міжетнічної взаємодії.

Для діагностики валентності етнічної ідентичності застосовувалась методика оцінки позитивності та невизначеності етнічної ідентичності [23].

Оцінці підлягає ступінь позитивності етнічної ідентичності - емоційний компонент етнічної ідентичності, точніше, валентність (емоційну забарвленість) етнічної ідентичності та ступінь невизначеності етнічної ідентичності респондента (наскільки ясно респондент відчуває себе представником свого народу). У ході дослідження було отримано середні значення — ступінь позитивності етнічної ідентичності респондентів — 4 та ступінь невизначеності етнічної ідентичності респондентів — 1,9.

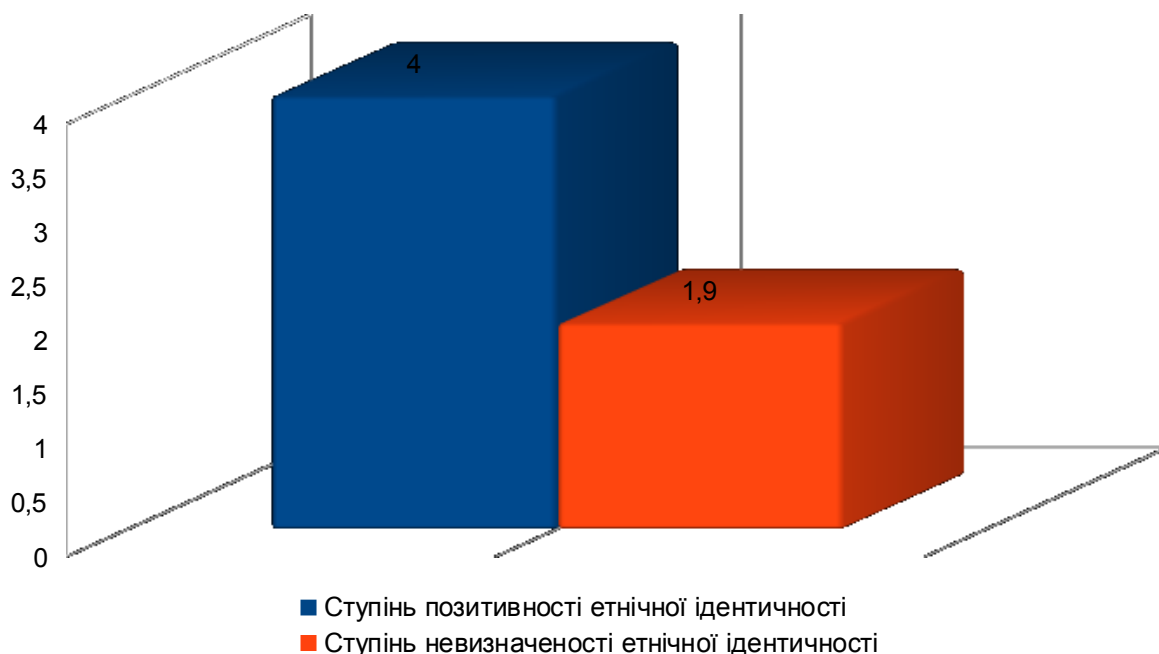

Рис. 2. Результати оцінки позитивності та невизначеності етнічної ідентичності

Позитивна етнічна ідентичність є основою етнічної толерантності. Дослідження Н. М. Лебедевої (Н.М. Лебедева, 1997) дозволили вивести соціально-психологічний закон зв'язку між позитивною етнічною ідентичністю та етнічною толерантністю: в нормі для етнічної свідомості характерний тісний внутрішній зв'язок між позитивною етнічною ідентичністю та міжетнічною толерантністю. За несприятливих соціально-історичних умов даний зв'язок може розпадатися або ставати зворотним. При виникненні етнічної інтолерантності в дію вступають механізми соціальної

перцепції, спрямовані на відновлення позитивної етнічної ідентичності, а слідом за нею і толерантності.

У рамках даного підходу було здійснено емпіричне дослідження етнічної толерантності. Його результати засвідчили, що позитивна етнічна ідентичність (позитивні автостереотипи і позитивні почуття, пов'язані з етнічністю) сприяє формуванню етнічної толерантності в поліетнічному суспільстві. Негативна етнічна ідентичність (негативні почуття, пов'язані з етнічністю) і досвід етнічної дискримінації сприяють появі етнічної інтолерантності і установок на національний егоїзм і поділ за етнічною ознакою. Крім позитивності-негативності етнічної ідентичності, на наш погляд, важливою характеристикою етнічної ідентичності є її визначеність (чіткість) – невизначеність (нечіткість, амбівалентність) [23].

Таким чином, можна зробити попередній висновок, що позитивність етнічної ідентичності сприяє установкам на інтеграцію.

Позитивна етнічна ідентичність є основою етнічної толерантності [23]. Її сформованість спричиняється готовністю до спільної діяльності особистості із представниками інших етносів, поступовим переростанням в частину етнічного менталітету [3].

Російська дослідниця Ю. Івкова розглядає етнічну толерантність як комплекс настанов та виділяє в її структурі наступні компоненти: когнітивний (уявлення про інші етнічні групи, їх культуру, міжетнічні стосунки; знання про феномен толерантності, права людей поза залежністю від етнічної приналежності); емоційний (ставлення до інших етнічних груп); поведінковий (конкретні акти толерантного-інтолерантного реагування, які проявляється в прагненні до спілкування – дистанціювання-демонстрації агресії стосовно представників інших етнічних груп) [3].

Л. Почебут, провівши спеціальне дослідження динаміки соціальної дистанції, робить висновок, що етнічна толерантність має п'ять рівнів: високий позитивний, середній позитивний, нормальний, середній негативний, високий негативний [16]. При цьому нормальна етнічна толерантність перебуває, за даними дослідниці, в межах між етнічною ідентичністю, тобто повною прийнятністю і постійними контактами з представниками певної національності як з близькими родичами, і етнічною інтолерантністю — повною неприйнятністю, небажанням підтримувати будь-які контакти, негативним ставленням до представників певної національності.

За результатами дослідження у 63 % опитаних етнічна толерантність знаходиться на середньому рівні; у 28 % респондентів виявлено високий рівень етнічної толерантності; і у 9 % респондентів - низький рівень.

За допомогою шкали соціальної дистанції (або шкали Богардуса) оцінюється ступінь соціально-психологічного прийняття людьми один одного. Вона використовується для вимірювання дистанції, пов'язаної з расовою чи національною приналежністю. Шкала соціальної дистанції показує ступінь психологічної близькості людей, що сприяє легкості їх взаємодії.

За результатами дослідження серед найбільш бажаних народів виявилися наступні: росіяни – 63,3 %; американці – 53,3 %; італійці – 53,3 %; французи – 46,7 %; японці – 36,7 %; китайці – 36,7 %; іспанці – 30 %; німці – 26,7 %; білоруси – 23,3 %; англійці – 23,3 %; індійці – 23,3 %; австралійці – 20 %; бразильці – 16,7 %; поляки – 13,3 %; єгиптяни – 10 %; аргентинці – 10 %.

Таблиця 1. Розподіл відповідей респондентів на запитання “Ви згодні мати справу з представниками іншої національності?”

<i>Ви згодні мати справу з представниками іншої національності (оберіть не більше трьох варіантів):</i>	<i>Відповіді респондентів, %</i>
а) взяв би шлюб;	28
б) в якості близького товарища;	43
в) в якості сусіда;	46
г) працював би в одному офісі;	64
д) лише як випадкового співрозмовника;	30
е) тільки в якості туристів;	27
ж) вигнав би геть зі своєї країни.	11

Аналіз результатів вимірювання соціальної дистанції виявив високий ступінь толерантності у питаннях, що стосуються міжетнічного спілкування, співробітництва та дружби. Однак при цьому було виявлено тенденцію на внутрішньоетнічні шлюби, що свідчить про наявність певної дистанції між народами.

Дані, отримані у ході дослідження, свідчать про те, що на формальному і неформальному рівнях спілкування спостерігається значний ступінь близькості між етнічними групами. Значна частина молоді протестованих етногруп виявляє виражену готовність до контактів. Однак переваги у якості членів сім’ї представників власної етнічної групи є достатньо значимими. Тобто, незважаючи на етнічну толерантність і відкритість у спілкуванні, спостерігається тенденція до збереження ендогамних шлюбів.

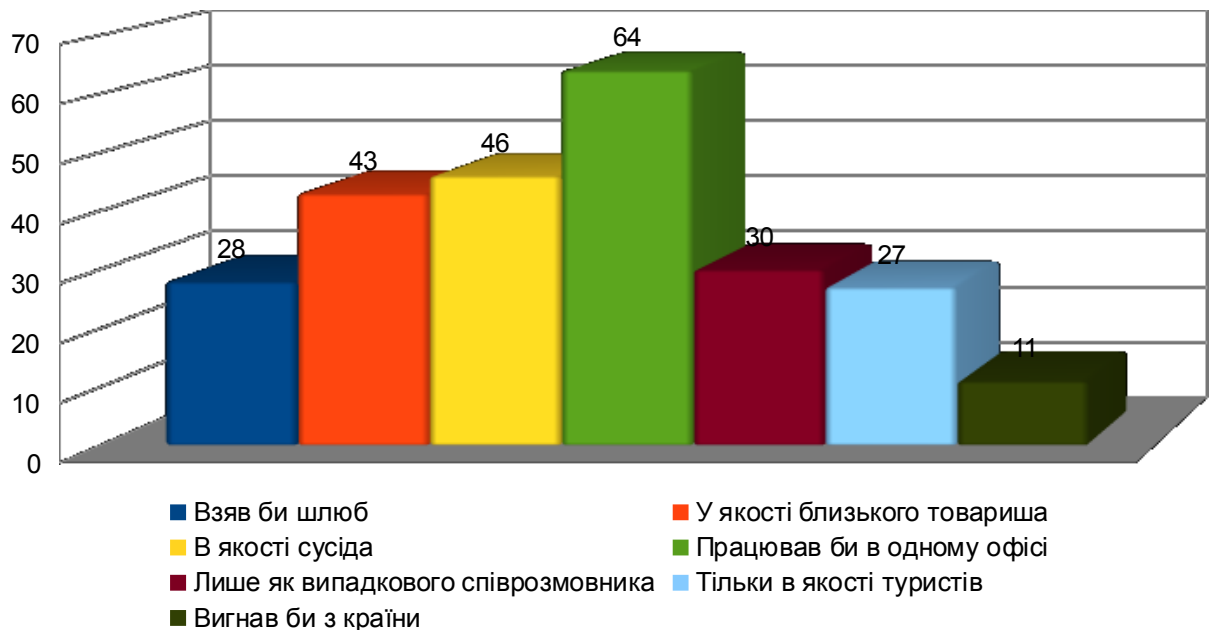

Рис. 3. Розподіл відповідей на запитання: «Ви згодні мати справу з представниками іншої національності?»

Для дослідження етнічних стереотипів був обраний проєктивний метод. Випробуваним був запропонований малюнок порожньої карти світу лише з контурами материків. Інструкція включала в себе наступне: «Позначити на цій карті світу свій народ або свою країну та ще 7 інших народів або країн, які ви побажали би бачити на своїй карті світу.

Обґрунтувати свій вибір. Країни або народи можуть бути розміщені у вільному місці, незалежно від їх реального географічного положення».

Після отримання результатів, були зроблені наступні висновки:

Європейські етноси відмітили на своїй карті усі 100 % респондентів. 66,7 % випробуваних бажали бачити на ній представників країн Північної Америки. Серед них: 53,4 % - американці, 13,3 % - канадці, 6,7 % - мексиканці, 6,7 % - корінні індіанці. 63% респондентів обрали народи азійських країн; 30 % - представників Африканського континенту; 23 % - країн Латинської Америки, ще 23 % - австралійців.

Аналізуючи отримані результати, можна зробити наступні **висновки**.

1. Серед респондентів, які відмітили на своїй карті країни Африки, не було жодного, хто позначив би конкретний народ або назву конкретної країни. В основному позначали, наприклад, так: «африканці» або «негри», те саме по відношенню до арабських країн, які знаходяться на території Африканського континенту. Їх народи називали «арабами», не конкретизуючи. Африканців в більшості випадків зображали саме на африканському континенті, мотивуючи це, наприклад, наступним чином: «нехай там і залишаються» або «там їм і місце». Це може говорити про вже сформований стереотип по відношенню не тільки до африканців, а і до усього чорношкірого населення планети, зважаючи на те, що позначення

«негри» зустрічалось досить часто. Пояснення респондентів може говорити про те, що сформований стереотип носить негативний характер. Випробувані досить мало знають про африканців, вони не досить високої думки про цих людей і не бажають мати з ними нічного спільного, хоча реальних причин цього не називають.

2. Стосовно російського етносу, то можна прослідкувати два сформовані стереотипи. Перший стосується того, що українців і росіян поєднують спільні слов'янські корені та спільна історична доля. На своїх картах респонденти, як правило, зображали росіян поруч із українцями, пояснюючи це наступним чином «росіяни і українці – брати-слов'яни, хочеться, щоб жили дружно». Інший стереотип носить більш негативний характер і виявляється у тому, що в росіянах і в Росії вбачають загрозу.

3. Стосовно американців теж можна прослідкувати два стереотипи. З одного боку їх називали «розумною нацією», «здібними людьми», відмічали добре розвинене суспільство і високий рівень життя, зазначали, що американці можуть стати захистом для українців. З іншого боку, в Америці також вбачали загрозу для України - «Чим далі від України, тим краще».

4. Близько 57 % респондентів вважають французів привітливою та романтичною нацією.

5. 83,3 % випробуваних відмічали, що японці мудрі та сильні духом люди, схильні до філософських роздумів про життя, з легкістю досягають душевної гармонії.

6. Близько 49% респондентів вважають скандинавські народи стриманими і холоднокровними, цілеспрямованими, людьми із залізним характером.

7. 78,1% респондентів вважають німців педантичними та організованими, що допомагає їм досягти чудової організації життєдіяльності та високого рівня життя.

8. 52% випробуваних назвали індійців добрими, високоморальними та душевними людьми, які зуміли зберегти найвищі людські цінності у сучасному жорстокому світі.

9. 45,8% респондентів вважають бразильців здоровою та спортивною нацією, чому, на їхню думку, сприяє природне середовище Бразилії. Також саме бразильці відмічалися як найбільш врівноважена та розумна нація серед інших народів Латинської Америки.

10. 57,4% респондентів назвали аргентинців темпераментними, імпульсивними, пристрасними та дуже вродливими людьми.

Діагностика схильності особистості до конфліктної поведінки визначалась за методикою К. Томаса (адаптація Н. В. Гришиної).

Тест розкриває поведінку людей у конфліктних ситуаціях. На думку Томаса, вивчаючи конфліктне спілкування, потрібно сконцентрувати увагу на таких аспектах: які форми поведінки в конфліктних ситуаціях характерні для людей, які з них конструктивні, а які деструктивні, яким чином можна стимулювати конструктивну поведінку тощо. Для опису стилів поведінки в конфлікті Томас застосовує двопараметричну модель, що зорієнтована на:

- задоволення власних інтересів;
- задоволення інтересів опонентів.

Орієнтуючись на ці параметри, Томас описує такі стилі поведінки особи в конфлікті:

1. суперництво (конкуренція) як намагання задовольнити власні інтереси за рахунок інших;
2. пристосування як жертвування власними інтересами на користь іншого;
3. компроміс як прагнення частково задовольнити як свої домагання, так і прагнення опонента;
4. уникнення як відмова від власних інтересів і від захисту інтересів іншої людини;
5. співпраця, яка є пошуком альтернативи, прагненням максимально врахувати як власні інтереси, так і інтереси партнера.

Отримані результати за даною методикою розподілились за декількома стилями поведінки в конфліктній ситуації. Однакову питому вагу мають такі стилі поведінки у конфлікті як пристосування, компроміс, співпраця. Найменш вираженим є конфлікт.

На основі проведеного дослідження можна зробити наступні **висновки**.

Етнічна ідентичність представників різних етнічних груп взаємопов'язана з їх толерантним чи інтолерантним ставленням до представників інших етносів.

Етнічна толерантність має позитивний зв'язок з двома типами етнічної ідентичності та з трьома – негативний. Вираженість етнічної толерантності пов'язана з позитивною етнічною ідентичністю (нормою) та етнічною індіферентністю. Виразність етнічної інтолерантності пов'язана з виразністю таких форм етнічної гіперідентичності, як етноегоїзм, етноізоляціонізм і етнофанатизм, які обумовлені трансформаціями етнічної самосвідомості і можуть відображати посилення деструктивності в міжетнічній взаємодії.

У вибірці більшу частину займають толерантні досліджувані, прояви інтолерантності переважно характерні для досліджуваних чоловічої статі.

Етнічна толерантність корелює з близькістю соціальної дистанції стосовно до інших національностей, тобто більш коротка суб'єктивна дистанція стосовно представників інших націй пов'язана з виразністю позитивних почуттів по відношенню до них, що відповідно передбачає і велику терпимість. Високий ступінь етнічної толерантності проявляється у міжетнічному спілкуванні, дружбі, спільній діяльності. Однак при цьому зберігається спрямованість на шлюби в межах одного етносу.

Встановленню оптимальної міжетнічної взаємодії сприяють такі особистісні характеристики як товариськість, толерантність, низька конфліктність, орієнтація на компроміс, співпрацю тощо.

Для досліджуваних характерна перевага позитивних автостереотипів над негативними. У гетеростереотипах усіх досліджуваних відзначається перевага позитивних оцінних компонентів над негативними. Співвідношення позитивних і негативних оціночних компонентів гетеростереотипів дозволяє

констатувати, що в цілому для досліджуваних характерна наявність позитивного образу інших етнічних груп.

Міжетнічна взаємодія сприяє формуванню етнічної обізнаності, яка забезпечує розвиток когнітивного компонента етнічної ідентичності.

Міжетнічна взаємодія, завдяки міжетнічному порівнянню і розвитку етнічної обізнаності, сприяє формуванню позитивних етнічних авто- і гетеростереотипів особистості.

Розвиток особистості в умовах моноетнічного середовища може призводити до формування етноцентризму – соціально-психологічного явища, при якому особистість орієнтується тільки на одну, свою етнічну спільність, з якою вона пов'язує свої очікування, життєві плани, установки, свою долю, сприймає і оцінює чужі звичаї, звичаї лише через призму досвіду власної етнічної групи, а також виявляє меншу схильність до міжетнічної взаємодії, менший інтерес до власної ідентичності.

Досвід міжетнічної взаємодії істотно впливає на розвиток позитивної етнічної ідентичності, яка передбачає співвідношення в структурі ідентичності позитивного образу власної етнічної групи з позитивним ціннісним ставленням до інших етнічних груп, але і фактично є профілактикою формування провісників етноконфлікту – ксенофобії та етноцентризму.

Міжетнічна взаємодія може сприяти формуванню толерантної поведінки, неконфліктних відносин між різними етносами, готовності та вмінню виявляти терпимість до іншого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, думок, ідей тощо.

У контексті міжетнічної взаємодії фактично відбувається рух особистості від моноетнічної до біетнічної ідентичності, відбувається процес запозичення, переймання рис і цінностей іншого етносу, культуру якого засвоює особистість; перебування в новій культурному середовищі також сприяє формуванню емоційно-позитивного ставлення до нової етнокультури, усвідомленого позитивного ставлення до власної країни.

Досвід міжетнічної взаємодії дає нову інформацію про етнічну картину світу, необхідну для саморозвитку та самовдосконалення особистості як суб'єкта взаємодії, а також розширює можливості для міжособистісного і міжгрупового порівняння, в результаті чого відбувається розвиток як етнічної, так і особистісної ідентичності.

Міжетнічна взаємодія сприяє розвитку етнокультурної компетентності – сукупності знань, уявлень про інші культури, реалізованої через навички, установки, моделі поведінки, що забезпечують ефективну взаємодію з представниками цих культур.

Результати експериментального дослідження покладено в основу розробки напрямків оптимізації міжетнічної взаємодії.

4.3. Оптимізація міжетнічної взаємодії в інформаційному суспільстві

Інтенсивність міжетнічних контактів в інформаційному суспільстві актуалізувала проблему оптимізації міжетнічної взаємодії. Для інформаційного суспільства вкрай важливим є налагодження взаєморозуміння, розвиток толерантності, поваги до інших народів і культур, взаємопідтримка і допомога у розвитку власної культури, мови, традицій.

Оптимізація будь-якої діяльності є процесом спрямування її до найкращого стану, який досягається через цілеспрямований, свідомий вплив на параметри її системи.

Розробка основних напрямків оптимізації міжетнічної взаємодії базується на таких структурних складових:

1) критерії та показники ефективності міжетнічної взаємодії: етнічна толерантність, ступінь сумісності культур взаємодіючих етнічних груп, ступінь соціально-психологічної близькості, валентність етнічної ідентичності;

2) умови, що забезпечують оптимальний розвиток міжетнічної взаємодії (мінімізація впливу негативних позаетнічних чинників – соціально-політичної, економічної криз, інтеграція в єдиний геополітичний простір);

3) чинники, що сприяють ефективному формуванню міжетнічної взаємодії: оптимальне побудова психологічного простору етносу в часі (єдність минулого, сьогодення і майбутнього) та просторі (природно-географічні умови та соціокультурне поле спілкування).

Проблема ефективної міжособистісної взаємодії досліджується в працях В. Б. Євтуха, А. Д. Карнишова, Д. В. Цимбал, М.-Л. А. Чепи та ін.

А. Д. Карнишов у своєму дослідженні визначив соціально-психологічні умови ефективності міжетнічної взаємодії [4]:

1. Суб'єктами міжетнічної взаємодії визнається унікальність і самоцінність кожного.
2. Високі адекватні самооцінки і самоповага представників етносів.
3. Подолання етнічних стереотипів стосовно один одного.
4. Визнання традицій, звичаїв, обрядів та інших етнічних норм народів, у міжетнічній взаємодії підтримуються найбільш значимі з них.
5. Участь у спільній діяльності представників етносів, що дозволяє ефективно реалізувати індивідуальні ролі та підняти власний статус і престиж.
6. Унікальні особливості інших етносів, специфічні уміння та навички їх представників сприймаються як можливість розширення власних потенціалів і здібностей, як перспективи розвитку.

Названі умови ефективності міжетнічної взаємодії можуть доповнюватися в залежності від конкретних обставин.

Конструктивну роль має відіграти міжкультурний діалог як важлива складова міжетнічної взаємодії. В. Б. Євтух визначає його таким чином: «Міжкультурний діалог – це «відкритий та наповнений повагою обмін

поглядами між індивідами, групами з різним етнічним, релігійним й лінгвістичним походженням та спадщиною на основі взаємного порозуміння та поваги» [1]. Автор пропонує розглядати феномен «міжкультурного діалогу» у рамках теорії інтеракціонізму, що передбачає його інтерпретацію як складової процесу взаємодії. Основними характеристиками міжкультурного діалогу є гуманістичний характер взаємодії, рівність суб'єктів взаємодії, визнання кожним з його учасників інших як рівних самому собі, безумовне прийняття іншого учасника, відкритість іншим поглядам та позиціям.

Діалогічна парадигма переконливо обґрунтовується у працях психологів – Г. О. Балла, Г. В. Дьяконова, Г. О. Ковальова, Л. А. Радзіховського, Т. А. Флоренської, Н. В. Чепелевої, А. У. Хараша та ін.

Г. О. Балл акцентує на діалогічній стратегії взаємодії, за якої кожен партнер трактується всіма іншими як повноправний суб'єкт. Щоб діалогічна взаємодія була ефективною, вона має відповідати деяким універсальним принципам, які Г.О. Балл називає діалогічними універсальностями [2]:

1. Повага до партнера, до його поглядів і рішень, до його свободи й гідності.

2. Прийняття партнера таким, яким він є, і водночас орієнтації на його найвищі реальні та потенційні досягнення.

3. Повага до самого себе, орієнтація на перспективу.

4. Принцип толерантності, який полягає не у беззастережному прийнятті будь-яких думок чи дій, а в презумпції прийнятності: саме неприйняття тих чи тих проявів потребує обґрунтування. Тобто, думка чи вчинок не відкидаються як неприпустимі, поки не обґрунтовано їх неприйнятність з погляду норм, що їх визнають усі учасники діалогу.

5. Досягнення мети – діалог, кожний його етап мають наближати до досягнення мети.

6. Використання потенціалу культури – всі діалоги відбуваються в рамках людської культури. Слід надавати перевагу не звуженню, а розширенню і збагаченню культурного поля, в якому живе і діє особистість.

Без діалогічної взаємодії неможливі передавання, осмислення й обговорення думок. За умови діалогічної взаємодії спостерігається і збігається можливість для виявлення адекватної самооцінки, самоповаги, самоприйняття, що є необхідними чинниками особистісного розвитку й самовдосконалення

Для інформаційного суспільства особливо гостро постає питання про толерантність, яка виражається у прагненні досягти взаєморозуміння і узгодити різні звичаї, традиції, інтереси, погляди без застосування тиску, а навпаки через пояснення, виховання.

У даний час практична психологія накопичила значний арсенал методик, прийомів і вправ, спрямованих на формування етнічної толерантності. Серед ефективних методів, спрямованих на підвищення рівня етнічної толерантності, виділяють культурні асимілятори. Найбільш поширеним методом є «культурний асимілятор» - одна з крос-культурних

технік, що отримала широке поширення в багатьох країнах світу. Вона втілює атрибутивний підхід. Мета при використанні даного методу навчити людину бачити ситуацію з точки зору членів чужої групи, розуміти їх бачення світу.

Для інформаційного суспільства надзвичайно важливим є збереження миру, взаєморозуміння, взаємопідтримка і допомога у розвитку власної культури, мови, традицій. Вважаючи синергетичний підхід найбільш прийнятним для вирішення таких завдань, розглянемо його роль в оптимізації міжетнічної взаємодії.

Відомо, що розвиток будь-якої системи, що самоорганізується може відбуватися двома шляхами. Перший — еволюційний розвиток, який не потребує ніякого спеціального управління. Система спонтанно змінюється під впливом дії внутрішніх та зовнішніх тенденцій. Другий — інноваційний розвиток — синергетика відкидає метод прямого впливу на відкриті нерівноважні системи, але правильно організовані впливи на складні системи дуже ефективні, бо сприяють запуск механізму самоорганізації, резервів саморозвитку, поліваріантність шляхів розвитку [5].

Згідно із синергетичними уявленнями, самоорганізованим системам не можна нав'язати їхні шляхи розвитку. Скоріше їх необхідно зрозуміти та сприяти їхнім власним тенденціям розвитку.

Синергетичне трактування феномену саморозвитку полягає в здатності системи до самоперетворення в нову якість. Найважливіше місце тут займає закон розвитку самоорганізованої системи, суть якого полягає в тому, що становлення більш сильної нової системи відбувається в умовах її відкритості, перебуванні в кризовому стані, що характеризується нестійкістю, нерівноваженістю, нелінійністю. При цьому нова структура в процесі еволюції повинна самостійно вижити, щоб досягти належної стійкості. Разом з тим випадковості та відхилення можуть вирішальним чином впливати на виникнення нового, а хаос може виконувати конструктивну функцію.

Зокрема, становлення нового рівня міжетнічної взаємодії може бути розглянуто як процес самоорганізації засобами внутрішніх ресурсів (суб'єктів міжетнічної взаємодії). За таких умов виникає необхідність впливати на міжетнічну взаємодію шляхом формування національної ідентичності, міжетнічної толерантності суб'єктів міжетнічної взаємодії, засвоєння етнічних і загальнолюдських цінностей. З одного боку дозволяється існування у межах своєї культури, не приймаючи одразу і безвідмовно умов середовища, в яке потрапляють, а з іншого — таким чином стимулюється і заохочується приєднання до нової культури, яка демонструє розуміння і повагу до всіх і кожного [5].

Центральними принципами синергетики, які мають велике значення для націєтворчих процесів, є принципи нелінійності та нестабільності. Адже принцип нелінійності, який характеризується відновленням системи шляхом завершення старого порядку, хаосу і народження нового та виявлення несподіваної траєкторії розвитку систем, може бути експлікований за

допомогою ідей багатоваріантності шляхів еволюції, вибору з можливих альтернатив, різних темпів розвитку та його незворотності.

Принцип нестабільності, як стану готовності системи до змін і моменту вибору їх напрямку означає, що в точці нестійкої рівноваги система характеризується високою чутливістю до слабких сигналів від випадкового впливу яких може залежати майбутнє цієї системи. Такі точки нестійкості називаються в синергетиці точками біфуркації (точки розгалуження можливих шляхів еволюції системи).

Система стає максимально чутливою до них тільки на деяких етапах свого розвитку, а саме – в періоди домінування нестійкості над стійкістю її структури, коли від старого шляху розвитку система вже змушена відмовитися, а новий тільки розпочинає свою діяльність. Принцип нестабільності, у свою чергу, дозволяє змістовно доповнити детермінізм: оскільки лише далекі від рівноваги системи спроможні спонтанно організувати себе та розвиватися, державна політика повинна здійснюватися з урахуванням закону анізотропності, згідно якого кожна складова національної спільноти формується, функціонує та еволюціонує за власними закономірностями [5].

Узагальнюючи підсумки аналізу міжетнічної взаємодії в синергетичному аспекті, сформулюємо висновки. По-перше, міжетнічна взаємодія в цілому має стабільний характер, але характеризуються латентними суперечностями. По-друге, при розробці та здійсненні державної політики у сфері міжетнічних відносин необхідні облік нелінійного характеру процесів (коли навіть невеликий ексцес, наприклад, на побутовому ґрунті, може привести до лавиноподібного зростання міжетнічної напруженості), своєчасне усунення чинників, що обумовлюють флуктуації (етнічна дискримінація, нестабільність тощо).

З використанням ідей синергетики стає очевидним, по-перше, що складноорганізованим системам не можна нав'язувати шляхи їх розвитку, по-друге, синергетика свідчить про те, що будь-яка складноорганізована система, як правило, має не один шлях розвитку, по-третє, синергетика демонструє, що хаос може виступати механізмом самоорганізації систем. Реалізація ідей синергетики стосовно аналізу етнічності дозволяє вирішувати проблеми оптимізації міжетнічної взаємодії.

Виконане дослідження не вичерпує усієї глибини поставленої проблеми. Перспектива подальшого вивчення зазначеної проблеми полягає в дослідженні різноманітних проявів міжетнічної взаємодії в інформаційному суспільстві.

ВИСНОВКИ

З вище зазначеного авторами, можемо зробити узагальнюючі **висновки**.

1. Національна ідентифікація співвідноситься з національною самосвідомістю як елемент і ціле. Власне в такому ж співвідношенні розглядають ці поняття і деякі зі згаданих вище дослідників, характеризуючи етнічну ідентичність «як когнітивно-мотиваційне ядро етнічної самосвідомості» або «як результат когнітивно-емоційного процесу усвідомлення себе представником етносу чи певний ступінь ототожнення себе з ним». Національна самоідентифікація означається М. Боришевським як усвідомлення людиною своєї приналежності до певного етносу, нації, усвідомлення своєї близькості з нацією, спорідненості з нею.

2. Етнонаціональна самоідентифікація є невід'ємним компонентом етнонаціональної самосвідомості особистості і становить одну з провідних її характеристик.

3. Національна самосвідомість спільноти і кожного окремо взятого індивіда постійно корелюється і залежить як від здатності громадян адекватно усвідомлювати себе і свою спільноту, постійно піднімати поріг між свідомим і несвідомим у бік усвідомлення, що веде до виявлення реальних проблем, а не є раціоналізаціями, які слугують лише для замаскування та виправдання недоліків, так і від здатності спільноти до рефлексії, точніше кажучи, її здатності піднімати поріг свідомості спільноти через рефлексію особистостей, усвідомлення яких себе і своєї спільноти виходить за межі системи категорій, що домінують у даному суспільстві.

4. Цілісність психіки індивіда і ряд особливостей міжособистісних зв'язків неможливо зрозуміти, не визнавши існування у свідомості людини певного інтегрального ядра. Саме це ядро, що слугує базою для формування складної людської особистості, в якій індивідуальне і соціальне переплітаються в діалектичному протиріччі, забезпечує взаємозв'язок індивідуального та колективного аспектів національної самосвідомості.

5. Розвиток національної самосвідомості являє собою складний, довготривалий, та не зовсім прямолінійний процес, пов'язаний з еволюцією самого народу, і його не завжди й не в усьому можливо охарактеризувати закономірними якісними і кількісними показниками. Кожне нове покоління має заново переосмислити особливості власної спільноти та сформувати національну самосвідомість у відповідності до сучасного світу. Найбільш інтенсивними процеси формування національної самосвідомості є в моменти змін в суспільних відносинах, коли з'являється потреба осмислити досвід минулого, сформулювати перспективи розвитку, вибудувати цілісну соціально-історичну систему, яка б складалася із найбільш характерних для нації політичних, ідеологічних, економічних, культурних та інших утворень, що поєднувалися б у одному просторово-часовому континуумі. Сучасні суспільні процеси, що ведуть до глобалізації світу у той же час є і потужними мотиваторами, що змушують національні/етнічні спільноти, переглядати власний досвід та вибудовувати відповідну стратегію з позицій власного

національного інтересу та загальнолюдського розвитку, що у свою чергу актуалізує процес формування національної та глобальної самосвідомості.

6. Цілеспрямоване формування особистості здійснюється в соціальній системі шляхом виховання в умовах певної етнокультури. Етнокультура містить ціннісні орієнтації, цінності, які формуються завдяки світосприйняттю та самоусвідомленню, формує певні типи мислення, парадигми життя, соціальні ролі. Етнокультура, завдяки цінностям, нормам, традиціям, формує в суспільстві особливі форми поведінки, спілкування, моральні та етичні засади духовного життя.

7. Український етнос має свою історично сформовану модель родини, усталені звичаї та норми, бачення жіночих та чоловічих ролей, а також власну позицію стосовно місця жінки та чоловіка в суспільстві. Культура та менталітет певного народу розкриває нам специфіку світосприйняття даного етносу та показує нам, які риси характеру є цінними та важливими в ньому. Спосіб буття конкретного етносу, що склався історично, показує нам маскулінну, фемінну чи андрогінну спрямованість етносу.

8. На формування гендерних уявлень впливають культурні моделі, які прийняті в даному соціумі та скрізь призму яких розглядається місце та роль чоловіка і жінки в родині та в суспільстві. Етностереотип – це узагальнений, емоційно-насичений образ етнічної групи або її представників, який створено історичною практикою міжетнічних стосунків. Віддзеркалюючи бажання людей зберегти етнокультурну ідентичність, етностереотип відіграє важливу соціальну роль як фактор консолідації та фіксації етнічної групи.

9. Етнічна ідентичність представників різних етнічних груп взаємопов'язана з їх толерантним чи інтолерантним ставленням до представників інших етносів. Етнічна толерантність має позитивний зв'язок з двома типами етнічної ідентичності та з трьома – негативний. Вираженість етнічної толерантності пов'язана з позитивною етнічною ідентичністю (нормою) та етнічною індиферентністю. Виразність етнічної інтолерантності пов'язана з виразністю таких форм етнічної гіперідентичності, як етноегоїзм, етноізоляціонізм і етнофанатизм, які обумовлені трансформаціями етнічної самосвідомості і можуть відображати посилення деструктивності в міжетнічній взаємодії.

10. Етнічна толерантність корелює з близькістю соціальної дистанції стосовно до інших національностей, тобто більш коротка суб'єктивна дистанція стосовно представників інших націй пов'язана з виразністю позитивних почуттів по відношенню до них, що відповідно передбачає і велику терпимість. Високий ступінь етнічної толерантності проявляється у міжетнічному спілкуванні, дружбі, спільній діяльності. Однак при цьому зберігається спрямованість на шлюби в межах одного етносу.

11. Встановленню оптимальної міжетнічної взаємодії сприяють такі особистісні характеристики як товариськість, толерантність, низька конфліктність, орієнтація на компроміс, співпрацю тощо.

12. Для досліджуваних характерна перевага позитивних автостереотипів над негативними. У гетеростереотипах усіх досліджуваних

відзначається перевага позитивних оцінних компонентів над негативними. Співвідношення позитивних і негативних оціночних компонентів гетеростереотипів дозволяє констатувати, що в цілому для досліджуваних характерна наявність позитивного образу інших етнічних груп.

13. Міжетнічна взаємодія сприяє формуванню етнічної обізнаності, яка забезпечує розвиток когнітивного компонента етнічної ідентичності. Міжетнічна взаємодія, завдяки міжетнічному порівнянню і розвитку етнічної обізнаності, сприяє формуванню позитивних етнічних авто- і гетеростереотипів особистості. Розвиток особистості в умовах моноетнічного середовища може призводити до формування етноцентризму – соціально-психологічного явища, при якому особистість орієнтується тільки на одну, свою етнічну спільність, з якою вона пов'язує свої очікування, життєві плани, установки, свою долю, сприймає і оцінює чужі звичаї, звичаї лише через призму досвіду власної етнічної групи, а також виявляє меншу схильність до міжетнічної взаємодії, менший інтерес до власної ідентичності.

14. Досвід міжетнічної взаємодії істотно впливає на розвиток позитивної етнічної ідентичності, яка передбачає співвідношення в структурі ідентичності позитивного образу власної етнічної групи з позитивним ціннісним ставленням до інших етнічних груп, але і фактично є профілактикою формування провісників етноконфлікту – ксенофобії та етноцентризму.

15. Міжетнічна взаємодія сприяє розвитку етнокультурної компетентності – сукупності знань, уявлень про інші культури, реалізованої через навички, установки, моделі поведінки, що забезпечують ефективну взаємодію з представниками цих культур. Результати експериментального дослідження покладено в основу розробки напрямків оптимізації міжетнічної взаємодії.

ЛІТЕРАТУРА

Література до розділу 1

1. Баклушинский С. А. Особенности формирования этнической идентичности в мегаполисе / С. А. Баклушинский, Н. Г. Орлова // Этнос. Идентичность. Образование. Труды по социологии образования. — М., 1998. — Вып. 6. — с. 248-267.
2. Белинская Е. П. Этническая идентичность: понятие, формирование, модели измерений / Е. П. Белинская, Т. Г. Стефаненко // Этническая психология : хрестоматия. — СПб. : Речь, 2003. — с. 175-181.
3. Белявский И. Г. Историческая психология / И. Г. Белявский. — Одесса: 1991. — 252 с.
4. Бон Ле Г. Психологія соціалізму / Г. Ле Бон. — М., 1995. — 544 с.
5. Боришевський М. Національна самосвідомість та ідентифікація громадян як чинник демократичних перетворень в українському суспільстві / Боришевський М. // Соц.-психол. вимір демократичних перетворень в Україні / За ред. Максименка С. Д., Циби В. Т., Шайгородського Ю. Ю. та ін. — К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2003. — с. 138-144.
6. Боришевський М. Й. Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості / М. Й. Боришевський. — К., 2000. — 63 с.
7. Бранский В. П. Социальная синергетика как постмодернистская философия истории / В. П. Бранский // Общественные науки и современность. — 1999. — № 5. — С. 117-128.
8. Бромлей Ю. В. Этнос и этнография / Ю. В. Бромлей. — М., 1973. — с. 280.
9. Винер Б. Е. Этничность: в поисках парадигмы изучения / Б. Е. Винер // Этнологич. Обзорение. — 1998. — № 4. — с. 3-26.
10. Вирост Й. С. Національна самосвідомість: проблеми визначення і аналізу / Й. С. Вирост // Філософ. і соціолог. думка. — 1989. — № 7. — с. 11-19.
11. Галкина Е. М. Методический аспект изучения проблемы этнической идентификации / Е. М. Галкина // Духовная культура и этническое самосознание. — Вып 1. — М. : Изд-во ИЭА РАН, 1990. — с. 57-82.
12. Гнатенко П. И. Национальный характер / П. И. Гнатенко. — Днепропетровск : Изд. ДГУ, 1992. — 140 с.
13. Гнатенко П. И. Идентичность: философский и психологический анализ / П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко. — К., 1999. — 466 с.
14. Гнатенко П. І. Український національний характер / П. І. Гнатенко. — К., 1997. — 140 с.
15. Гнатенко П. И. Национальная психология : Монография / П. И. Гнатенко. — Днепропетровск, 2000. — 213 с.

16. Гозман Л. Я. Психология эмоциональных отношений / Л. Я. Гозман. — М. : Изд-во МГУ, 1987. — 176 с.
17. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. — Л., 1990.
18. Демоз Л. Психоистория / Л. Демоз. — Ростов-на-Дону, 2000. — 509 с.
19. Енциклопедія українознавства : в двох томах / Під головн. ред. проф. д-ра Володимира Кубійовича і проф. д-ра Зенона Кузелі. — Мюнхен — Нью-Йорк, 1949. — 1600 с.
20. Загальна психологія : Підручник для студентів вищ. навч. закладів / С. Д. Максименко, В. О. Зайчук, В. В. Клименко, В. О. Соловієнко // За загальною редакцією акад. С. Д. Максименка. — К. : Форум, 2000. — 453 с.
21. Історія Русів / Укр. перекл. І. Драча. — К. : Радянськ. письменник, 1991
22. Келли Дж. Психология личности. Теория личностных конструктов / Дж. Келли. — СПб. : Речь, 2000. — 249 с.
23. Козлов В. И. Проблема этнического самосознания и ее место в теории этноса / В. И. Козлов // Советская этнография. — 1974. — № 2. — с. 79-91.
24. Колесник І. І. Українська історіографія / І. І. Колесник. — К. : Генеза, 2000. — 256 с.
25. Кон И. С. В поисках себя: Личность и ее самосознание / И. С. Кон. — М. : Политиздат, 1984. — 335 с.
26. Конрад Н. И. Запад и Восток / Н. И. Конрад. — М., 1966. — 520 с.
27. Кочетков В. В. Психология межкультурных различий / В. В. Кочетков. — М. : ПЕР СЭ, 2001. — 416 с.
28. Коул М. Культурно-историческая психология: наука будущего / М. Коул. — М. : «Когито-Центр», 1997. — 432 с.
29. Кремень В. Г. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / В. Г. Кремень, Д. В. Табачник, В. М. Ткаченко. — К. : «ARC-UKRAINE», 1996. — 793 с.
30. Крысько В. Г. Этническая психология : Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В. Г. Крысько. — М. : Академия, 2002. — 320 с.
31. Куєвда В. Т. Традиційність як фактор психічної детермінації поведінки людини : дис. на здобуття наук. ступ. канд. психол. наук / В. Т. Куєвда. — К., 1999.
32. Кушнер П. И. Национальное самосознание как этнический определитель / П. И. Кушнер // Краткие сообщения Ин-та этнографии АН СССР. — Вып. 6. — 1949. — 120 с.
33. Лебедева Н. М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию. — М., 1999.

34. Левкович В. П. Социально-психологические аспекты проблемы этнического сознания / В. П. Левкович, Н. Г. Панкова // Социальная психология и общественная практика. — М., 1995. — С. 138-153.
35. Личность, культура, этнос: современная психологическая антропология. — М. : Смысл, 2001. — 560 с.
36. Лукашевич Н. П. Социология воспитания : Краткий курс лекций / Н. П. Лукашевич. — К. : МАУП, 1996. — 180 с.
37. Льюис Р. Д. Деловые культуры в международном бизнесе / Р. Д. Льюис. — М. : «Дело», 2001. — 446 с.
38. Мак-Ніл В. Піднесення Заходу: історія людського суспільства / Вільям Мак-Ніл. — К. : Ніка-Центр, 2002. — 1112 с.
39. Мамардашвили М. К. Наука и культура / М. К. Мамардашвили // Методологические проблемы историко-научных исследований. — М. : Наука, 1982. — С. 38-58.
40. Максименко С. Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці : Методологія, методи, програми, процедури / С. Д. Максименко. — К., 1998. — 226 с.
41. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі / С. Д. Максименко // Том I: Теоретико методологічні проблеми генетичної психології. — К. : «Форум», 2002. — 319 с.
42. Маноха І. П. Психологія потаємного «Я» / І. П. Маноха. — К. : Поліграфкнига, 2001. — 448 с.
43. Мацумото Д. Психология и культура / Д. Мацумото. — СПб. : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2002. — 416 с.
44. Между Эдипом и Озирисом: Становление психоаналитической концепции мифа. — Львов : Инициатива; М. : Изд-во «Совершенство», 1998. — 512 с.
45. Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст. / Дмитро Наливайко. — К. : Основи, 1998. — 578 с.
46. Нельга О. В. Теорія етносу. Курс лекцій : Навчальний посібник / О. В. Нельга. — К. : Тандем, 1997. — 368 с.
47. Омелаєнко І. Б. Методологічний статус поняття «народна психологія» / І. Б. Омелаєнко // Пробл. загал. та педагог. психол. : Збір. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка. — К., 2001. — Т. III. — Ч. 2. — С. 93-100.
48. Павленко В. М. Етнопсихологія : Навч. посібник / В. М. Павленко, С. О. Таглін. — К. : Сфера, 1999. — 408 с.
49. Пірен М. І. Основи етнопсихології : Підручник / М. І. Пірен. — К. : 1996. — 385 с.
50. Платонов Ю. П. Этническая психология / Ю. П. Платонов. — СПб. : «Речь», 2001. — 320 с.
51. Повість врем'яних літ : Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньогрецьк., післяслово, комент. В. В. Яременка. — К. : Радянський письменник, 1990. — 558 с.

52. Поршнеv Б. Ф. Противопоставление как компонент этнического самосознания / Б. Ф. Поршнеv // Доклады советской делегации на 9 Международном конгрессе антропологических и этнографических наук. (Чикаго). — М., 1973.
53. Почебут Л. Г. Психология социальных общностей: толпа, социум, этнос / Л. Г. Почебут. — СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2002. — 176 с.
54. Романова О. Л. Развитие этнической идентичности у детей и подростков : автореф. дис. канд. психол. наук / О. Л. Романова. — М., 1994. — 20 с.
55. Роменець В. А. Історія психології Стародавнього світу і середніх віків / В. А. Роменець. — К. : Вища школа, 1983. — 106 с.
56. Рыбаков С. Е. К вопросу о понятии «этнос» : философско-антропологический аспект / С. Е. Рыбаков // Этнологич. обозр. — 1998. — № 6. — С. 3-15.
57. Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве. — Москва : Прогресс-Традиция, 2002. — 496 с.
58. Синергетическая парадигма. Человек и общество в условиях нестабильности. — Москва : Прогресс-Традиция, 2003. — 584 с.
59. Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт. — К. : Основи, 1994. — 224 с.
60. Снежкова И.А. К проблеме изучения этнического самосознания у детей и юношества / И.А. Снежкова//Советская этнография.— 1982.—№ 1.— С.80-88.
61. Современная этнопсихология : Хрестоматия / Под общ. ред. А. Е. Тараса. — Мн. : Харвест, 2003. — 368 с.
62. Солдатова Г.У. Этническое самосознание и этническая идентичность / Г.У. Солдатова//Психология межэтнической напряженности. — М., 1998. — 252 с.
63. Степико М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз) / М. Т. Степико. — К. : Товариство «Знання», 1998. — 251 с.
64. Столин В.В. Самосознание личности / В.В. Столин.— М.: МГУ, 1983. — 284 с.
65. Сухарев В. О. Психология народов и наций / В. О. Сухарев, М. В. Сухарев. — Д. : Сталкер, 1997. — 400 с.
66. Токарев С. А. Проблема типов этнической общности / С. А. Токарев // Вопр. филос. — 1964. — № 11. — С. 49-52.
67. Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого «Я» / З. Фрейд // З. Фрейд. Труды разных лет : Пер. с нем. — Кн. 1. — Тбилиси: «Мерани», 1991. — С. 71-138.
68. Хейлз К.Н. Як ми стали постлюдством: Віртуальні тіла в кібернетиці, літературі та інформатиці / Кетрін Н.Хейлз. — К.: Ніка-Центр, 2002.— 430 с.

69. Чамата П. Р. Самосвідомість та її розвиток у дітей / П. Р. Чамата. — К., 1965. — 48 с.
70. Чепя М.-Л. А. Застосування психосинергетики для проектування закономірностей розвитку людини / М.-Л. А. Чепя // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії і практики : Міжвузівський збірник наукових праць. — Випуск 19. — Одеса, 2002. — С. 128-131.
71. Чепя М.-Л. А. Між Заходом і Сходом: психогенеза української етнічності / М.-Л. А. Чепя // Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — Вип. 22. — К. : Нора-принт, 2002. — С. 306-312.
72. Чепя М.-Л. А. Окцидентально-орієнтальне тло української етнопсихогенези / М.-Л. А. Чепя // Актуальні проблеми психології. — Том I. — Ч. 3. — К., 2002. — С. 169-176.
73. Чепя М.-Л. А. П'ять великих таємниць історичної психології / М.-Л. А. Чепя. — К. : Ред. загальнопед. газ., 2005. — 128 с.
74. Чепя М.-Л. А. Синтеза Сходу і Заходу — архетипова доля української нації / М.-Л. А. Чепя // XXI століття: альтернативні моделі розвитку суспільства : Матеріали міжнародної наукової конференції 30-31 травня 2002 р. — К., 2002. — С. 276-280.
75. Чепя М.-Л. А. Україна — «Золоті Ворота» Сходу і Заходу: психологічні підстави українського месіанізму / М.-Л. А. Чепя // Проблеми загальної та педагогічної психології : Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — К., 2002. — Т. IV. — Ч. 2. — С. 297-309.
76. Швейцер А. Культура и этика / А. Швейцер. — М.: Прогресс, 1973. — 344 с.
77. Шпет Г. Г. Введение в этническую психологию / Г. Г. Шпет. — СПб. : «Алетейя», 1996. — 156 с.
78. Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности / Н. А. Шульга. — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1996. — 200 с.
79. Юм Д. О национальных характерах // Сочинения в 2-х томах. — Т. 2. — М., 1966. — 800 с.
80. Янів В. Психологічні основи окциденталізму / Володимир Янів. — Мюнхен : Український вільний Університет, 1996. — 206 с.

Література до розділу 2

1. Актуальні проблеми формування національної самосвідомості під час навчання у вищих навчальних закладах: матеріали круглого столу, 10 жовтня 2008 р. / ред. кол. В. М. Бесчастний [та ін.]; Донецький юридичний ін-т Луганського держ. ун-ту внутрішніх справ ім. Е.О.Дідоренка. Кафедра українознавства. — Донецьк: [Норд-Комп'ютер], 2008. — 222 с.
2. «Духовно-ціннісні орієнтації молоді в контексті формування патріотичної свідомості», всеукраїнська науково-практична конференція

студентів, аспірантів і молодих вчених (2010). Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Ірпінь, 2010. – 310 с.

3. Бойко С. М. Становлення і розвиток національної самосвідомості українського народу: ціннісний вимір: дис... канд. філос. наук: 09.00.12. Центр українознавства Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 200 арк.

4. Борисов В. В. Теоретико-методологічні засади формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді : дис... д-ра пед. наук: 13.00.07 / Тернопільський національний педагогічний ун-т ім. Володимира Гнатюка. – Т., 2006. – 453.

5. Боришевський М. Й. Дорога до себе. Від основ суб'єктності до вершин духовності: монографія / М. Й. Боришевський. – К.: Академвидав, 2010. – 416 с.

6. Боришевський М. Й. Духовні цінності як детермінанта розвитку й саморозвитку особистості / М. Й. Боришевський // Педагогіка і психологія: Науково-теоритичний та інформаційний журнал. – 2008.

7. Боришевський. М. Й. Національна самосвідомість. – К.: Основи, 1998. – 56 с.

8. Вундт В. Проблемы психологи народов // Преступная толпа. – М., 1998. – 308 с.

9. Гнатенко П. И. Этнопсихоанализ. Монографія / П. И. Гнатенко. – К.: Вища освіта, 2009. – 159 с.

10. Гофман Э. Представление себя другим // Современная зарубежная социальная психология. – М., 1984. – С. 188–196.

11. Іванцев Н. І. Ціннісна регуляція професійного становлення студентської молоді: монографія / Н. І. Іванцев. – Івано-Франківськ: Тіповіт, 2006. – 182 с.

12. Карпенко З. С. Аксіологічна психологія особистості: монографія / З. С. Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – 512 с.

13. Колісник О. П. Духовний саморозвиток української нації: хто Ви є, ненько Україно, куди йдете та чи усвідомлюють Ваші діти-українці, куди приведе цей шлях / Олексій Колісник. – Ужгород : ТІМРАНИ, 2012. – 295 с.

14. Кон И. С. Проблема «Я» в психологи // Психология самосознания. Хрестоматия. – Самара: «БАХРАХ-М», 2000. – С. 45–97.

15. Кресіна І. О. Українська національна свідомість: сучасні політичні процеси: Етнополітичний аналіз. – К.: Вища школа, 1998. – 392 с.

16. Куєвда В. Т. Міфологічні джерела української етнокультурної моделі: психологічний аспект / В. Т. Куєвда; Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України, Донецьке відділення Наукового товариства ім. Шевченка, Український культурологічний центр (м. Донецьк). – Донецьк: Український культурологічний центр; Донецьк: Донецьке відділення НТШ, 2007. – 264 с.

17. Култыгин В. Незападные концепции глобализации // Режим доступу: http://www.perspectivy.info/oykumena/kotel/nezapad_koncepcii.htm
18. Лозова О. М. Психосемантична структура етнічної свідомості: дис... д-ра психол. наук: 19.00.01. Київський національний лінгвістичний ун-т. – К., 2008. – 479 арк.
19. Лозова О.М. Методологія психосемантичних досліджень етносу: монографія / О.М. Лозова. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2011. – 188 с.
20. Максименко С. Д. Генезис существования личности / Максименко С. Д. – К.: Издательство ООО «КММ», 2006. – 240 с.
21. Мала енциклопедія етнодержавознавства / Ю. І. Римаренко – К.: Генеза; Довіра, 1996. – 942 с.
22. Михневич О. А. Национальное самосознание как интегративный признак нации / О. А. Михневич, В. Г. Япринцев. – Минск: Харвест, 2007. – 318 с.
23. Морсанова В. И. Самосознание и саморегуляция поведения / Морсанова В. И., Аронова Е. А. – М.: Изд-во «Институт психологи РАН», 2007. – 213 с.
24. Московичи С. Машина, творящая богов. – М., 1998. – 556 с.
25. Налчаджян А. А. Этнопсихологическая самозащита и агрессия. – Ереван: «Огебон», 2000. – 408 с.
26. Налчаджян К. А. Самопознание, самосознание и этническая Мы-концепция // Вестник СамГУ. – 2006. – №10/2 (50). – С. 284–290.
27. Нарочницкая Е. А. Национальный фактор в эпоху глобализации // Процессы глобализации: экономические, социальные и культурные аспекты / РАН. ИНИОН. – М., 2000. – 232 с.
28. Нойман Э. Происхождение и развитие сознания. – М.: «Рефл-бук»; К.: «Ваклер», 1998. – 462 с.
29. Пенькова О. Розвиток громадянської спрямованості молоді / Пенькова О., Пилипенко Л. // Соціальна психологія. – № 1(33). – 2009. – С. 45–53.
30. Розвиток громадянської спрямованості особистості: монографія / ред. М. Й. Боришевський. – К., 2007. – 186 с.
31. Самосвідомість та професійно значущі якості студентів-психологів: теоретико-концептуальний аналіз та прикладні дослідження: монографія / Алексеева Т. В. [та ін.]; [за ред. Синельникова В. М. та ін.]; Макіїв. екон.-гуманіт. ін-т. – Макіївка: МЕРІ; Донецьк: Норд-Прес, 2011. – 243 с.
32. Сепетий Д. П. Свідомість як суб'єктивність: таємниця Я: монографія / Сепетий Д. П. – Запоріжжя, 2011. – 256 с.
33. Сміт Е. Національна ідентичність. – К., 1994. – 223 с.

34. Соколова В. Ф. Психологічні особливості розвитку національної самосвідомості студентської молоді засобами української літератури: дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Соколова Вікторія Федорівна; Херсон. Держ. Ун-т. – Херсон, 2009. – 238 с.
35. Ставицька С. О. Духовна самосвідомість особистості: становлення і розвиток в юнацькому віці: монографія / Ставицька Світлана Олексіївна; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Ін-т соціол., психології та упр., Каф. теорет. та консульт. психології. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – 728 с.
36. Струніна В. М. Етносоціальні установки студентської молоді у структурі міжособистісної взаємодії: дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / Струніна Вікторія Миколаївна; Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2007 – 185 арк.
37. Сургуладзе В.Ш. Грани российского самосознания. Империя, национальное сознание, мессианизм и византизм России. 2-е изд., испр. и доп. – Москва: Издательство W. Vafing, 2010. – 480 с.
38. Фром Е. Дзен-буддизм и психоанализ // Режим доступу: http://www.alexandria.org.ua/component/option,com_docman/task,doc_details/Itemid,/gid,1095/
39. Фром. Е. Бегство от свободы. Человек для себя. – М., 2001. – 670 с.
40. Ціннісно-смісловий універсум людини / О. О. Сердюк [та ін.]; Бердянський ун-т менеджменту і бізнесу. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2007. – 290 с.
41. Чепа М.-Л. А. Етнопсихологічний вимір цивілізаційного поступу: монографія / АПН України, Інститут психології імені Г. С. Костюка. – К.: Педагогічна думка, 2008. – 104 с.
42. Эфендиев Ф. С. Этнокультура и национальное самосознание. – Нальчик, 1999., – 329 с.
43. Эшимбекова Н. С. Эволюция национального самосознания в эпоху глобализации // Вестник КРСУ. – 2012. – Том 12, №3. – С. 82–85.
44. Юнг К. Г. Архетипы и коллективное бессознательное // Режим доступу: <http://www.pseudology.org/information/Archetips.htm>
45. Chalasinski J. Kultura u naród. Książka i Wiedza. – Warszawa, 1968. – 235 с.

Література до розділу 3

1. Берн Ш. Гендерная психология / Ш. Берн. – М, 2004. – 320 с.
2. Велесова книга: Зб. праукр. пам'яток I тис. до нової доби – I тис. нової доби / Б.І. Яценко (ритм. пер.). – К. : Велес, 2003. – 108 с.
3. Вікова та педагогічна психологія : Навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська та ін. – К. : Просвіта, 2001. – С. 175–232.
4. Гадецкий О. Законы судьбы, или Три шага к успеху и счастью / О. Гадецкий. – Саратов: Психология Третьего Тысячелетия, 2010. – 348 с.

5. Говорун Т. В. Соціалізація статі та сексуальності. Монографія.– Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2001. – 240 с.
6. Голдберг Е. Управляющий мозг. Лобные доли, лидерство и цивилизация / Е. Голдберг. – М.: Смысл, 2003.
7. Ильин Е. П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. – СПб., 2007. – 544 с.
8. Історія української культури: Зб. матеріалів і документів / Упоряд.: Б.І. Білик, Ю.А. Горбань, Я.С. Калакура та ін.; За ред. С.М. Клапчука, В.Ф. Остафійчука. – К.: Вища шк., 2000. – С. 9–53, 125.
9. Кон І.С. Вступ до сексології / [пер. с рос.]. – К., 1991. – 304 с.
10. Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. / Упоряд., приміт. І.П. Бетко, А.М. Полотай; вст. сл. М.Т. Яценка. – К.: Либідь, 1994. – 384 с. – Укр. рос. мов.
11. Кочетков В. В. Психология межкультурных различий : учеб. пособие / В. В. Кочетков. – М., 2002. – 413 с.
12. Культура українського народу: Навч. пос. / В. М. Русанівський, Г. Д. Вервес, М. В. Гончаренко та ін. – К.: Либідь, 1994. – 272 с.
13. Майерс Д. Социальная психология / [перев. с англ.]. – СПб. : Питер, 2005. – 752 с.
14. Рузов В.О. Семейная нектарология / В.О. Рузов. – М.: Философская книга, 2007. – 150 с.
15. Руководство по функциональной межполушарной асимметрии. – М.: Научный Мир, 2009. – 836 с.
16. Святе Письмо. Українське Біблійне Товариство, 1994.
17. Синдром «эмоционального холода» в межличностных отношениях: аддиктивный контекст / Вісн. Харків. ун-ту: Сер. «Психологія». – Х., 2007. – С. 115-119.
18. Спрингер С., Дейч Г. Левый мозг, правый, мозг.: Пер. с англ. / С. Спрингер, Г. Дейч. – М.: Мир, 1983. – 256 с., илл.
19. Столин В.В. Семья как объект психологической диагностики и неврачебной психотерапии / В.В. Столин // Семья и формирование личности. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1981. – С. 26–38.
20. Титаренко Т.М. Хлопчики і дівчатка: психологічне становлення індивідуальності. – К., 1989. – 48 с.
21. Торсунов О.Г. Воспитание детей / О.Г. Торсунов. – М.: Веда пресс, 2000. – 56 с.
22. Торсунов О.Г. Законы счастливой семейной жизни / О.Г. Торсунов. – М.: Ведабук, 2006.– 150 с.
23. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. – М.: Наука, 1989. – 455 с.
24. Хакимов А. Уровни сознания. Структура человеческой личности Размышления / А. Хакимов. – Луцк, 2012. – 136 с., илл.
25. Хорни К. Женская психология. – С-Пб., 1993. – 222 с.

26. Чепя М.-Л. А. Функціональна асиметрія мозку як чинник соціопсихогенези цивілізацій східного і західного типів / М.-Л. А. Чепя // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2003. – С. 99–109.

27. Юнг К.Г. Либидо, его метаморфозы и символы. – С-Пб., 1994. – 416 с.

Література до розділу 4

1. Аймаганбетова О Х. Крос-культурні дослідження структури міжетнічних відносин: дис. ... д-ра псих. наук: 19.00.05 / О. Х. Аймаганбетова. – К., 2007. – 469 с.

2. Балл Г. До обґрунтування раціогуманістичного підходу у психології /Г. Балл // Психологія і суспільство. – 2004. – № 4. – С. 60-74.

3. Гуренко О. І. Етнічна толерантність та методи її вивчення [Елект. ресурс] / О. І. Гуренко // Проблеми сучасної педагогічної освіти: педагогіка і психологія. Зб. наук. праць. – №19. - Ч. 1. – 2008 р. – Режим доступу:

http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2008_19_1/doc_pdf/Gurenko_st.pdf

4. Гуцунаева С. В. Стратегии межэтнического взаимодействия осетин и русских, проживающих в республике Северная Осетия – Алания: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / С. В. Гуцунаева. - СПб., 2010. – 22 с.

5. Євтух В. Б. Роль міжетнічної взаємодії у контексті особистісного та суспільного розвитку / В. Б. Євтух // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент: Збірник наукових праць. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 9. – 264 с. – С. 5-12.

6. Залановська Л. І. Методологія дослідження міжетнічної толерантності студентської молоді Західного та Східного регіонів України / Л. І. Залановська // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. – Чернігів, 2012. – Вип. 105. – Т. 1: Серія: Психологічні науки. – С. 117-120.

7. Інформаційне суспільство // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Інформаційне_суспільство.

8. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості: аналіт. доп. / Д. В. Дубов, О. А. Ожеван, С. Л. Гнатюк. – К.: НІСД, 2010. – 64 с.

9. Карнышев А. Д. Феномены межэтнического взаимодействия и межкультурная компетентность / А. Д. Карнышев // Сибирский психологический журнал. – 2008. – №28. – С. 21-28.

10. Колодюк А. В. Інформаційне суспільство: сучасний стан та перспективи розвитку в Україні: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03 / А. В. Колодюк; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2005. – 20 с.

11. Мусаева Н. Р., Сулейменов Т. А. Синергетический подход к анализу межэтнических отношений / Н. Р. Мусаева, Т. А. Сулейменов // Социологические исследования: Научный и общественно-политический журнал РАН. – 2011. – №9. – С. 86-91.
12. Нестеренко Г. О. Українська політична нація: самоорганізаційні засади становлення: Монографія. - К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. - 360 с.
13. Петренко В. Ф., Митина О. В., Бердников К. В., Кравцова А. Р., Осипова В. С. Психосемантический анализ этнических стереотипов: лики толерантности и нетерпимости. – М.: Смысл, 2000.
14. Почебут Л. Г. Кросс-культурная и этническая психология: учеб. пособие / Л. Г. Почебут. - СПб. : Питер, 2012. - 336 с.
15. Семенів Н. М. Психологічні параметри міжособистісної взаємодії у структурі розвитку особистості (етнопсихологічний аспект) / Н. М. Семенів // Вісник НТУУ "КПІ": Філософія. Психологія. Педагогіка. – К.: НТУУ "КПІ", 2010. – Вип. 1. – С. 135-139.
16. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности / Г. У. Солдатова — М.: Смысл, 1998. – 389 с.
17. Солдатова Г. У. Толерантность-интолерантность две грани межэтнического взаимодействия / Г. У. Солдатова // Век толерантности. Вып. 1-2. www.tolerance.ru
18. Солдатова Г. У., Шайгерова Л. А., Прокофьева Т. Ю., Кравцова О. А. Психодиагностика толерантности личности – М.: Смысл, 2008. – 172 с.
19. Солодчук С. Є. Теоретичні засади дослідження міжетнічної взаємодії в інформаційному суспільстві [Електронний ресурс] / С. Є. Солодчук // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної АПН України. – 2012. – Т. 24, ч. 5. – С. 202-208. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/pzpp_2012_24_5_25.pdf
20. Стефаненко Т. Г. Методы исследования этнических стереотипов / Т. Г. Стефаненко, Е. И. Шлягина, С. Н. Ениколопов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1993 – С. 3–27.
21. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология: практикум: Учебное пособие для студентов вузов / Т. Г. Стефаненко. — М: Аспект Пресс, 2006. – 208 с.
22. Сулятицька Т. В. Міжкультурна взаємодія в інформаційному суспільстві: комунікативний аспект: автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04 / Т. В. Сулятицька; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2012. – 20 с.
23. Татарко А. Н. Методы этнической и кросскультурной психологии: учебно-метод. пособие / А. Н. Татарко, Н. М. Лебедева. – М.: Издательский дом Высш. шк. экономики, 2011. – 238 с.
24. Цимбал Д. В. Міжетнічна взаємодія в умовах великого міста: Автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Д. В. Цимбал; Київ.

нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2005. – 17 с.

25. Чепан М.-Л. А. Етнопсихологічний вимір цивілізаційного поступу / М.-Л. А. Чепан. – К.: Педагогічна думка, 2008. – 104 с.

26. Чепан М.-Л. А. Психологічні чинники виникнення та руйнування комплексу меншовартості / М.-Л. А. Чепан // Роль національного характеру у процесах визвольної боротьби і державотворення: Матеріали науково-практичної конференції. – К., 1997. – С. 44-46.

27. Чепан М.-Л.А. Синергетика в психологии: от теории к экспериментальной практике. – Московский международный синергетический форум // Режим доступа: <http://www.synergetic.ru/society/sinergetika-v-psihologii-ot-teorii-k-eksperimentalnoy-praktike.html>

28. Шлягина Е. Н., Ениколопов С. Н. Методы исследования этнической толерантности личности / Е. Н. Шлягина, С. Н. Ениколопов // Этническая психология. История и методы. Социализация и идентичность. Общение и конфликты / Под ред. А. И. Егоровой. – СПб., 2003. – С. 101-105.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Чепа Мирослав-Любомир Андрійович – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії загальної та етнічної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (по березень 2015р.).

Ковтунович Т.В. – старший науковий співробітник лабораторії загальної та етнічної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

Савіна Маріанна Іванівна – науковий співробітник лабораторії загальної та етнічної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Солодчук Світлана Євгенівна – молодший науковий співробітник лабораторії загальної та етнічної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Наукове видання

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ
КОНСТРУКТИВНИХ ФУНКЦІЙ ЕТНОКУЛЬТУРИ В
ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

Монографія

Авторська редакція

Ум. друк. арк. 8,0

Видано державним коштом. Продаж заборонено.

Видавництво "Педагогічна думка"
04053, м. Київ, вул. Артема, 52-а, корп.. 2;
тел./факс: (044) 484-30-71

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників
розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 3563 від 28.08.2009 р.